

VÁZLATOK A SZABADELVŰSÉG TÖRTÉNETÉBŐL

ÍRTA

D^r. WOLFNER PÁL.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYNYOMDA.

1906

I.

A szabadelvűség történetét rendszeresen, pragmatikusan még eddig senki sem írta meg. Ámbár a XIX-ik század történeti fejlődésében kétségen kívül a liberalizmus volt a legfontosabb tényező, még azok is, a kik a szabadelvű doctrinákkal, a szabadelvű pártokkal, a szabadelvű iránynyal foglalkoztak, azt majdnem kivétel nélkül nem történelmi, hanem politikai szempontból tették. Pedig a modern történelem feltétlenül megkívánja, hogy a külső események mögött pontosan megjelöljük annak a gazdasági és szellemi fejlődésnek menetét is, a mely alapjukat tette. Úgy véljük, hogy ezen a téren a legtávolabbról sem szabad általánosításokkal megelégednünk, hanem azon kell lennünk, hogy minél pontosabb és élesebb distinctiókat kapjunk. A szabadelvűség történeti méltatásánál, kiindulásának és eredményéinek megítélésénél pedig rendesen nem találunk mást, mint egyoldalú, gyakran politikai szempontokat, a legjobb esetben pedig bizonyos általánosításokat, a

melyek részint teljesen tévesek, részint pedig csak a színpadi díszletfestés durva ecsetvonásaival adnak hézagos és rendszertelen képet.

Az alábbi dolgozat sem tűzhette ki céljául, hogy a szabadelvűség pragmatikai történetet előadjon. Se a hely, a mely rendelkezésünkre áll, se készülségünk egy ilyen nagy föladat keresztülvitelére nem volna elegendő. De meg fogjuk kísérteni, hogy a szabadelvű irány keletkezésének és fejlődésének néhány mozzanatát rendszeresen előadjuk. És a nélkül, hogy aprólékos részletkérdésekbe akarnánk belemenni, mégis néhány olyan megkülönböztetést szándékozunk megtenni, a melyekre eddig nem fordítottak túlságos figyelmet. Ha e magunk elé kitűzött föladatot elvégeztük, talán sikerült az olvasót a történelmi igazságok megértéséhez egy lépéssel közelebb hoznunk és akkor munkánk eredményével meg leszünk elégedve.

*

Szükséges lesz mindenekelőtt, hogy az általános fölfogást, illetőleg fölfogásokat e kérdésről előadjuk.

A szabadelvűség, vagy nevezzük rendes nevén, a liberalismus forrásait, fejlődésének kiinduló pontját általánosságban Angliába helyezik. A mikor a század első évtizedeiben Európa népei szabadelvű alkotmányért küzdöttek, mindig Anglia volt a mintakép, Anglia kormánya, alkot-

mánya, közigazgatása a követendő példa. A magyar 1848 előtti táblabíró szabadelvűség épen oly előszeretettel hivatkozott Angliára, mint a porosz városok föliratai, a melyek királyuktól a parlament összehívását és írott alkotmányt követeltek. A mióta Montesquieu híres könyvében a brit állami berendezkedés lelkes dicséretét megírta, általánossá lett a hit, a mely hit különben napjainkig is fönnáll, hogy az eszményi alkotmány és kormányforma Angliában van.

A szabadelvűség hazája tehát Anglia volna. Számos történetíró ezt az angol alkotmány régi hagyományaiból és nevezetesen az angol történeti pártok évszázados szerepéből magyarázza. A két nagy angol pártnak, a whig és tory ellentéteknek szerepe az angol történelemben eléggé ismeretes. Anglia legnagyobb történetírója, Macaulay, ragyogó stílusának egész erejével jellemezte a két párt közötti különbséget. Szerinte mindig voltak osztályok, a melyek ragaszkodtak a meglévőhöz, idegenkedtek az újítástól, féltek a rázkódtatásoktól. Az emberi természetben megvan a hajlam, hogy nem kockáztatja szívesen a meglévőt és bizonyosat a bizonytalanért. Ez volna a conservatív világfölfogás alapja és ezen az alapon állana a tory párt. De az emberi természetnek van egy másik tulajdonsága is, a vágy az új, a jobb, a tökéletesebb iránt. Mindig voltak és vannak olyanok, a kik elégedetlenek a meglévő állapotokkal, a kik

a haladást többre becsülik a megállapodott nyugalomnál és a kik szívesen koczkáztatnak sokat, mert többet akarnak elérni. Ezeket az elemeket, a haladás, a fejlődés híveit egyesítette volna magában a wigh párt századokon keresztül. A XIX-ik század angol liberálisai e tanításnak megfelelőleg ugyanazt akarnák, ha mindjárt talán más formában is, mint a XVII-ik század whig vezérei, a kik I. Károlyt a vérpadra küldték, a kiket II. Károly a vérpadra küldött, a kiket II. Jakab kegyetlenül és kíméletlenül üldözött és a kik végül II. Jakabot országából kiüldözték.

Lesz alkalmunk, hogy ezen, kétségkívül igen szép és philosophikus fölfogással szemben véleményünket elmondjuk, most csak ismertetni akartuk. A szabadelvűség tehát az elmondottak szerint az angol fejlődésben találná alapját.

Van azonban más fölfogás is. Már fönt említettük, hogy a szabadelvűség történetét rendszeresen még senki sem írta meg. Egy kísérlet mégis történt ebben az irányban, 1891-ben Gubenben, Németországban egy könyv jelent meg, melynek szerzője, Rudel Richárd *A szabadelvűség és a német birodalmi alkotmány történetét* választotta munkája címéül. Tudomásunk szerint ő az egyedüli, a ki ezzel a föladattal megpróbálkozott. Rudel munkája azonban teljesen elavult és hasznavehetetlen. Láthatólag nem volt tisztában azzal, a mire vállalkozott. A szabadelvűség fogalmát úgy akarja meghatározni,

hogyan azt írja: «ha a szabadelvűség történeten végigtekintünk, azt látjuk, hogy a szeretet és testvériség tanaival harmonikus fejlődésben nő nagyra.» Mindenki tudja, hogy a XIX-ik század liberalismusa meglehetősen rideg individualismust hirdetett, amelynek éppen a felebaráti szeretethez vajmi kevés köze volt. Rudel azonban a liberalizmus történetét már az ó-korban kezdi és a keresztyénségen, a hűbériségen és a reformation vezetni keresztül. Az ötvenes és hatvanas években tényleg akadtak szabadelvű politikusok és írók, akik pártjok számára ilyen ezeréves múltat követeltek. A keresztyénség első évtizedeit és magát Jézus személyét is számos mozgalom a maga számára szerette volna lefoglalni. Midőn a forradalmi törvényszék elnöke a megvádolt Camille Desmoulinstól azt kérdezte, hogy hány esztendő, ő így válaszolt: «Harmincz esztendő vagyok, éppen annyi, mint a jó sansculotte Jézus Krisztus.» Íme a francia jakobinusok álláspontja. Éppen úgy a mai socializmus is sűrűn hangoztatja, hogy az első keresztyének tisztára socialisták voltak. A szabadkőművesek történetüket szintén ilyen legendás múltakba viszik vissza. Nem csoda tehát, hogy akadtak írók, akik a XIX-ik század szabadelvűségét már az ó-korban és a középkorban is megtalálták. Ez a nézet azonban, tudomásunk szerint, meglehetősen ritka maradt, a köztudatba pedig egyáltalában nem ment át. De constatálnunk

kell, hogy voltak olyanok is, a kik a szabadelvűség eszméjét az emberiség történetének minden phasisában megtalálták.

A történelmi materialismus iskolája ismét új szempontokat vitt ebbe a kérdésbe. Az a fölfogás, a mely az emberiség történetében egymás ellen küzdő osztályok harczát látja, hamarosan végzett a szabadelvűség metaphysikai értelmezésével. A szeretet harmonikus fejlődéséről nem beszélt. Ellenben megállapította, hogy a liberalismus fejlődése összeesik a polgári osztály fejlődésével. A szabadelvűség doctrinái, az individualismus, a szabad verseny, a rendi korlátok eltörlése mind megfelelnek a polgári osztály és csakis, a polgári osztály érdekeinek. A XIX ik század nagy harczai, a melyek a szabadelvűség jelszavai alatt folynak, voltaképen mindenütt a törekvő bourgeoisie harczai. Minthogy pedig a polgári, capitalista osztály először Angliában fejlődött ki, a liberalismust először Angliában találjuk meg.

A liberalismus tehát egy egységes osztály egységes érdekköre volna. És csakugyan, ha távolról nézzük, ha csak a körvonalakat vesszük tekintetbe, a XIX-ik század szabadelvű iránya egy pillanatra egységes, tömör benyomást tesz és elhiszszük, hogy megítélésénél egységes szempontok jöhetnek tekintetbe. Az elmúlt században mindenütt találunk szabadelvű pártokat, szabadelvű kívánságokat és szabadelvű vívmányokat.

A szabadelvűek mindenütt tevékenyek. Angliában a parlamenti reformért és a szabad kereskedelemért harcolnak, Franciaországban elűzik a Bourbonokat, Németországban alkotmányokat csikarnak ki, Zollvereint csinálnak, egységes Németországot akarnak megvalósítani. Az olasz szabadelvűek titkos társaságokban szervezkednek a pápai és az osztrák uralom ellen, a magyar szabadelvűek ugyanezen osztrák uralom ellen a megyegyűléseken szónokolnak és ellentállanak az administratoroknak. Mindezen küzdelmek előbb vagy utóbb véres vagy vértelen forradalmakhoz vezetnek, úgy hogy a történetírók gyakran elmondották, hogy különösen a XIX-ik század első felében a szabadelvű elemek mindenütt szervezkedtek és küzdöttek.

A szabadelvűek szervezkedtek. Helyes. De ha most közelebbről tekintjük e mozgalmakat, ha irányukat és céljaikat összehasonlítjuk, nagy és lényeges különbségekre, hogy úgy mondjuk, ellentétekre fogunk találni közöttük. Ez ellentétek egy része logikusan következik a mozgalmak természetéből. A socialismus doctrinái még nem fejlődtek ki, az elnyomott osztályok érdekei még solidarisak, a proletariátus és a bourgeoisie harca még nem vált ketté, természetes tehát, hogy a munkások is részt vesznek a szabadelvűség küzdelmeiben, bár bizonyos érdekellentétek gyakran keresztül csillámlanak. Az is világos, hogy a szabadelvűség helyzete más Angliá-

ban, a hol hatalmas anyagi fejlődés teszi alapját, más Franciaországban, a hol a nagy forradalom következtében úgyszólván birtokon belül van és más ismét Olaszországban, a hol a közvetlen cél csak az osztrák uralom megszüntetésére irányul. Nem is ezekkel a controversiákkal akarunk foglalkozni. Egy másik jelenség az, a mely figyelmünket magára vonja. Ha a szabadelvű mozgalmak fejlődését vizsgáljuk és phasisaikat pontosan ismerjük, nem zárkozhatunk el azon tény előtt, hogy ez a fejlődés körülbelül a század közepéig két különböző irányban történt. Az egyik irány a mai értelemben vett liberalismus. A másik az a mozgalom, a melyet néhol radicalismusnak, legtöbbször azonban democratiának neveztek. Ezt a két irányt sokan ugyanazon fejlődés két különböző fokának tekintik, sőt Leroy-Beaulieu egyenesen azt állítja, hogy a democratia a liberalismus leánya.

A szabadelvűség ma úgyszólván egész Európában elvesztette lába alól a talajt. A szabadelvű pártokat az egyik oldalon a conservatively a másik oldalon a socialisták szorongatják. A democratismus utolsó, számban megfogyott vezetői kétségbeesetten keresnek kivezető utat, ha mindjárt ez az út a socialismusba vezet is. Talán nem sokára itt lesz az idő, a mikor a szabadelvűség tisztára történeti fogalommá válik. Annál indokoltabb, hogy történelmileg, objective

foglalkozunk vele. Ha talán a politika számára már el vesztette is jelentőségét, a történetíró szemében a fejlődés egy phasisát jelenti és ezért; fontossága mindig ugyanaz marad, figyelmét ezért mindig megérdemli.

II.

Két kérdést akarunk fölteni, a melyekre pontos és alapos választ szeretnénk találnunk. Az első: mikor és hogyan fejlődött a szabadelvűség? A másik: milyen viszonyban áll a szabadelvűség a democratiával? Tárgyaljuk a két kérdést teljesen külön egymástól.

A két kérdés elsejére a rendes felelet, a mint már fentebb jeleztük, így hangzik: A szabadelvűség az angol történelmi fejlődés alapján keletkezett és Angliából került át a continensre. A liberalismus politikai doctrinái, az alkotmány, a miniszteri felelősség, az esküdszékek mind Angliából fejlődtek ki. Hasonlóképen Angliában fejlődött ki a liberalizmus gazdasági világfölfogása is. Smith Ádám volt az, a ki a nemzetközi munkamegosztás és a szabad verseny alapvető elméleteit, legalább rendszeresen, először fölállította. A manchesteri iskola hirdette és tökéletesítette ezeket a tantételeket. A szabad kereskedelem jelszava Angliából indult ki. A szabadelvűségnek

tehát úgy gazdasági, mint politikai rendszerét Angliában fejtették ki.

Első hallásra ez rendkívül meggyőzően hangzik. Az általánosan ismert történeti adatok is mind ezen fölfogás mellett bizonyítanak. És mégis, úgy hiszszük, ez a kép hézagos. Ha talán a mai értelemben vett szabadelvűség Angliában találta is meg általánosan ismert formáját, a fejlődésben erős megkülönböztetéseket kell tennünk.

Azt mondtuk, hogy úgy a szabadelvűség politikai, mint gazdasági programját Angliába tudjuk visszavezetni. Ámde ez a két program nem párhuzamosan fejlődött és nem áll az sem, hogy az egyik a másiknak logikai folyománya volna. Nagy tévedésben vannak azok, a kik a XIX-ik század angol szabadelvűségét és a régi whig pártot azonosítják egymással. Az a mozgalom, a mely a Stuartokat kiúzta, nem csak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik attól a mozgalomtól, a mely a reform-bilit megteremtette. Az angol szabadelvűek azt vitatják, hogy ha talán az időbeli különbség a párt elemeit meg is változtatta, a párt programját át is alakította, mégis az a lord Russel, a ki a reformbillt benyújtja, ugyanazokért a politikai eszményekért küzd, mint őse, az a másik lord Russel, a kit II. Károly a lincolninn fieldsi vérpadra küldött és a kiben a whigek egyik legnemesebb vértanújukat tisztelik. Az a körülmény,

hogy a liberális párt ólén ugyanezen családok neveit találjuk, mint a melyek a dicsőséges forradalomban és a Stuartok elleni küzdelmekben is elől jártak, látszólag megerősíti ezt a fölfogást. A reform-bilit benyújtó lord Russel emlékiratainak előszavában kiemeli, hogy egy ízben Edinburghban egy Fox emlékére megtartott ebéden a következő felköszöntő hangzott el: «A Russel és Cavendish házak éljenek. Vajha mindig egyesülten küzdenének a szabadságért.» Mire Russel válaszában kiemelte, hogy boldognak érzi magát, ha Fox eszményeiért küzdhet, melyeknek szeretetét ő is örökölte.

A mit egy annyira előkelő államférfiú, mint a milyen Russel volt, érdeemesnek tart arra, hogy egy alig két oldalas előszóban külön fölemlítsen, bizonyára nem jelentéktelen dolog, legalább is az ő szemében nem jelentéktelen. Valószínűnek tartjuk, hogy Russel azért beszéli el ezt a kis jelenetet épen emlékiratának előszavában, mert ezzel akarja megjelölni saját helyét az angol politikai történetben. Meg volt győződve arról, hogy a mikor az új ipari és kereskedelmi góczpontoknak helyet adott a parlamentben, híven folytatta családja régi whig hagyományait és méltónak bizonyult Fox szelleméhez. Ha valaki azt mondotta volna neki, hogy a párt, a melyet ő vezetett, már régen elvesztette a kapcsolatot a múlttal, hogy teljesen az új idegen áramlat be-

folyása alá került, ő bizonyára egy hideg mosolylyal, egy nagyúri kézmozdulattal utasította volna el ezt a gondolatot. Pedig a szólónak igaza lett volna. Az angol whigek és az angol szabadelvűek között ott vannak az angol radicalisok, egy párt, a melynek lényéről és jelentőségéről még vajmi kevés szó esett, a melynek megértése nélkül azonban az angol szabadelvűség fejlődését nem lehet megérteni. Ennek daczára azonban alig pár munka foglalkozik velők külön és önállóan, rendesen hol az egyik, hol a másik párttal azonosítják őket. Harris 1885-ben megírta a radicalis párt parlamenti történetét, a melyben azonban magasabb történelmi szempontokra nem igen tudott fölemelkedni és a radicalis párt helyét az angol fejlődésben nem jelölte meg. Toynbee azzal a kérdéssel foglalkozik, vajon a radikálisok socialisták-e vagy sem, de az ipari forradalom kitűnő történetírója ezen az inkább elvi kérdésen kívül a radicalisok politikai szerepéből mit sem dolgozott föl. A radicalis irány legfigyelemreméltóbb, legmodernebb méltatását egy osztrák tanárnak, Redlich Józsefnek munkájában olvassuk. Különös jelenség, hogy az angol intézmények, az angol fejlődés mindig külföldiekben találta leghivatottabb tolmácsait. Az angol alkotmány alapjait a francia Montesquieu ismertette meg a legtöbb angollal is. Az angol önkormányzás elveit a német Gneist Kudolf fejtette ki legelőször. Az angol munkásegyletek szerveze-

tét, mielőtt Sidney Webb pompás munkái megjelentek volna, a német Brentanótól tanulták meg az érdeklődők. És most legutóbb az osztrák Redlich Angliában is óriás tekintélyre tett szert a helyi közigazgatással és a parlament tanácskozási rendjéről írt könyveivel.

Vizsgáljuk meg tehát az angol radicalisok szerepét az angol szabadelvűség történetében. És ezzel elértünk ahhoz a ponthoz, a melynél egy rövid visszapillantást kell vetnünk a két nagy angol párt történetére.

A «whig» és «tory» ellentét nem fejlődött ki a nagy angol forradalom alatt, a mint azt sokan tévesen hiszik. Azok a loyális angol alattvalók, a kik engedelmessé váltak I. Károly hívásának és összegyűltek Oxfordban a királyi zászló alatt, hogy a lázadó parlament ellen harcoljanak, még nem voltak toryk. Az ő nevök «cavalier» volt. És Cromwell és Ireton katonáit sem nevezte senki whigeknek. A rideg, makacs puritánok, a kik Stuart Károlyt a vérpadra küldték, «roundheadek» néven szerepeltek. Azután jött Cromwell erőskezű dictatorsága és utána a nagy Stuart-restauratio, a mikor Dóvertől Londonig egymás mellett égtek az örömtűzek és az út mellett ezren és ezren állottak sorfalat, hogy láthassák a visszatérő királyt. A restauratio alatt, II. Károly, illetőleg fivérének, II. Jakabnak uralkodása idejében fejlődött ki azután a két párt.

Nem követhetjük e helyen II. Károly uralkodásának változó eseményeit. Ragadjunk azonban ki egy nevezetes momentumot belőlök, a mely bizonyos értelemben a két párt történetének első fordulópontja. II. Károly uralkodásának vége felé London népe egy napon ritka látványosságra virradt. Lincoln In Pulds e tágas tér a City közepén, fekete posztóval volt leterítve. A tér közepén fekete vérpad emelkedett. És a vérpadon ott állott lord Russel Vilmos, a bedfordi herceg fia, a kit több mint száz év múlva az «első whig»-nek neveztek. És néhány percz múlva lord Russel feje a porba hullt. Alig néhány nappal reá lépett ugyanarra a vérpadra Sidney Algernon, a whigek másik büszkesége. Stoikus nyugalommal állt ott, közvetlenül halála előtt néhány szót szólt a néphez, ezekben örömet fejezte ki, hogy a «régí jó ügyért» halhat meg. Lord Russel kivégzésének napja máskülönbben is nevezetes. Talán ugyanabban az órában, a melyben öreg, furcsán öltözött dissenter papok sírva köszöntötték lord Russelt utolsó útján, az oxfordi egyetem az anglikán egyház egész tekintélyével ünnepélyesen állást foglalt a whig tanok ellen és névszerint elvetette főbb tételeiket, nevezetesen azt, a mely szerint a királyok nem isteni jogon, hanem szerződés alapján uralkodnának.

A whigek ez első, nagy, tragikus harcza az utódok előtt a szabadság, a szabadelvűség esz-

ményeivel forrt össze. A whigek, a kik tagadják az isteni jogon alapuló királyságot, a kik a vérpadon «a régi jó ügyet» dicsőítik, a kik az abszolút Stuart-monarchia ellen küzdenek, első látásra csaknem megfelelnek azon eszményeknek, a melyeket a XIX-ik század polgári szabadelvűsége állított föl. Ehhez képest számos helyen e kor történetét körülbelül így adják elő. A Stuartok a száműzetésben nem tanultak és nem felejtettek. II. Károly és II. Jakab ismét absolutistikusan akartak uralkodni, ámde e törekvéseik a nemzet független, szabadon gondolkozó elemeiben erős ellenfelekre találtak. Míg a királyi hatalomhoz húzódnók, a toryk, a magok részéről előmozdították az absolutismust, a whigek állandóan küzdöttek ellene. II. Károly alatt ez a küzdelem a whig vezéreket a vérpadra juttatta, II. Jakab az első fölkeléseket rettenetes kegyetlenséggel fojtotta el, ámde szörnyű zsarnoksága végül mégis csak a dicsőséges forradalomba vezetett, a mely megvalósította a whigek elveit és biztosította Anglia alkotmányát.

Történelmi kézikönyvekben a Stuartok bukását rendszeren így olvassuk. A dicsőséges forradalom szerintök a szabadság és szabadelvűség győzelme volna. Sőt Marx Károly annyira ment, hogy egyik cikkében a dicsőséges forradalmat úgy említi, mint a mely a bourgeoisie politikai hatalmát teremtette volna meg. Ha meggondoljuk, hogy 1830-ig a nagyipar és kereskedelem összes

nagy székhelyeinek még képviselője sem volt a páriáméiban, a bourgeoisie e politikai uralma kétségtelenül igen különös színben fog föltűnni.

Nem, a dicsőséges forradalom nem jelentette a szabadság és még kevésbé a szabadelvűség győzelmét. Ha a Greyeket, Shaftesburyket, Whar-tonokat, Essexeket és a whig párt többi vezetőit a modern liberálisok tulajdonságaival ruházzuk föl, úgy teszünk, mint azok a költők, a kik aristokratikus és oligarchikus köztársaságok képviselőivel, Brutusokkal, Foscarikkal vagy Ver-rinakkal Eousseau elveit szavaltatják el. A kivégzett lord Russel épen oly kevésbé kereste a szabadságot, mint a hogy a II. Fülöp udvarában élő Posa marquisok nem kértek alkotmányt és nem beszéltek világpolgárságról, abból az egyszerű okból, mert ezek a fogalmak teljesen ismeretlenek voltak előttök. Mikor II. Károly udvarában a whig párt fejei hatalmasak voltak és a király törvénytelen fia, Monmouth herceg körül csoportosultak, a német császár követe néhány találó szóval jellemezte céljaikat. Szerinte ez a cél egy oly aristokratikus uralom megteremtése volna, a mely Velence vagy Genua mintájára ismer ugyan egy dogét vagy podestát, — a kit esetleg királynak is lehet nevezni, — de a melyben tényleg mégis csak az egész aristocrata osztály uralkodik.

Íme a whig párt keletkezésének egyik fő rugója. Az absolut királyi hatalom nem kellett azoknak

a hatalmas, gazdag, büszke családoknak, a kik még nem felejtették el a hűbérkort és a kik nem voltak hajlandók megelégedni azzal a szereppel, a melyet a francia főnemesség a Lajosok udvarában játszott. Az Ő saját osztályuknak uralma, ez volt a cél, a melyet kitűztek magoknak. Mert jegyezzük meg jól, a whigek és toryk egészen a XIX. századig nem két osztálynak ellentéte. Nem aristocratia és democratia, nem földbirtok és ipar vagy kereskedelem állanak egymással szemben. Whigek és toryk egyaránt ugyanazon földbirtokos osztálynak tagjai, a mely Anglia politikai, gazdasági és társadalmi életét a XVII-ik században még kizárólag kezében tartja. Igaz, hogy mindjárt kifejtendő okból, néhány városnak, első sorban a londoni Citynek polgárai is whigek voltak. Ámde a polgárság hatalma, tekintélye és befolyása ez időben még teljesen kezdetleges. A whig párt parlamenti képviselői javarészt azon «borough-ok»-ból kerültek ki, a melyekben a kinevezési jogot a whig aristocratia gyakorolta. Ha a tory Lowtherek Westmoreland mandátumait osztották szét híveik között, lord Thomas Wharton, a whigek legerélyesebb vezetője, harangzúgás között vonult át Buckinghamshiren és a kit ő ajánlott, azt megválasztották. A két párt között tehát osztálykülönbség nem volt, egyszerűen két hatalmas érdekcsoport állott egymással szemben. Az egyik ragaszkodott a

trónhoz és az egyházhoz, mert olyan intézményeket látott bennök, a melyek a fennálló, reájok nézve igen előnyös rendet biztosítják. A másik túltette magát a tekintélyeken és korlátlan, királyi hatalomtól nem gyengített osztályuralmat kívánt a maga számára.

Természetes, hogy mindkét álláspontnak megvolt a maga, hogy úgy mondjuk, tudományos doctrinája. A toryk vallási alapra helyezkedtek. Filmer tanítása a «szenvető engedelmességről», a mely szerint az uralkodó feltétlenül, kizárólag és korlátlanul rendelkezik alattvalóival, természetesen igen könnyű és igen alapos ellentmondásokat hívott ki. Az a rendszer, a mely Pál apostol leveleiből, a Thebaisi legio legendájából és más hasonló forrásokból merített, különben nem is érdekes valami. Sokkal fontosabb a whig theoria, a melyet, mint fentebb mondtunk, az oxfordi egyetem ünnepélyesen elvetett. A whig philosophia tagadta az isteni jogot és azt állította, hogy a királyok a népek kedvéért uralkodnak és ha uralkodásuk nem volna áldásos, a nép által el is mozdíthatók, mert hatalmuk nem örök törvényen, hanem szerződésen alapul.

Ezt a tételt a későbbi szabadelvűség is átvette, épen azért fel kell vetnünk a kérdést, hogy honnan származik? Sokan Lockenek, a whigek nagy philosophusának tulajdonítják. Ez a hit azonban, úgy hisszük, téves. A hollandiai

úgynevezett természetjogi iskola, ha talán nem is ennyire kifejezetten, hasonló következtetésekre jutott és Hugo Srotius vagy Puffendorf nélkül Locke tanításai bajosan jöttek volna létre. Nincs mit csodálkoznunk, hogy az angol aristocratia e neki igen megfelelő tételeket átvette. De hangsúlyoznunk kell, hogy a régi angol whig doctrinák e része sem angol, hanem hollandiai eredetű.

III.

Más kérdés az, hogy mi kapcsolta Anglia polgárságának java részét a whig párthoz? Marx ugyan azt állítja, hogy saját politikai uralmukról volt szó, de ennek valószínűtlenségére már az előbb is reámutattunk. Az angol polgári osztály politikai befolyást a XVIII-ik század végéig nem keresett. Sokan a vallást állítják előtérbe. A whigek erősen rokonszenveztek a nem anglikán protestáns felekezetekkel is, és épen a városi polgárok között sok volt a dissenter. Csak természetes, hogy az anglikán államegyházzal, még inkább a Stuartok katholisáló törekvéseivel szemben ezek az elemek a whigekhez szítottak. Ismét mások a milieu elméletet viszik át erre a kérdésre is, és a polgári osztály foglalkozásában, életviszonyaiban keresik politikai nézeteik alapját is, A kik, így okoskodnak, reá mutatnak

arra, hogy a polgári osztály tagjai ezen időben is első sorban iparral, kereskedelemmel, hajózással foglalkoztak. Anglia tengerentúli kereskedelme a XVII-ik század végén már erősen fellendült. Az angol-indiai társaság még nem tette meg nagy hódításait, de már erősen hódított Bengáliában. Az angol kikötők és a tengerentúli gyarmatok között állandó összeköttetés volt. Mi sem természetesebb, mint hogy azoknak, a kik az óceánon hajóznak, idegen földrészekkel kereskednek, folyvást új viszonyokat ismernek meg, látkörük is fokozatosan bővül, gondolkozásuk élesebb és függetlenebb lesz. A ki egyedül állott a rengeteg közepén, a ki irtást vágott az őserdőben, a ki rozoga palánkon hajózta át a víz-sivatagot, nehezen találja majd bele magát a «szenvető engedelmességbe», nehezen hiszi majd el, hogy egy királynak pusztán csak születése jogot adna arra, hogy az ő személyével és tulajdonával rendelkezék.

Kétségtelen, hogy mindezen érvekben van igazság. A magunk részéről azonban szeretnénk még egy másik tényezőre is reámutatni, a mely hihetőleg erős befolyással volt az angol polgári osztály, első sorban a kereskedők, iparosok és hajósok gondolatvilágára. Az összes történetírók egyetértenek abban, hogy az angol nemzetet állandó és elkeseredett gyűlölet vezette a katholicismus iránt. A midőn a katolikus Spanyolország Erzsébetet megtámadta, az összes angol

pártok egyesültek és a nemzeti ellentállás a győzhetetlen Armadát megsemmisítette. A mikor Jakab a katholisálást nyíltan kezdte gyakorolni, még a toryk egy jó része is megfélekedett a szenvedő engedelmségről és egyesültek a dicsőséges forradalomban. A katolikus spanyol Fülöp, a katolikus francia Lajos az angol nép előtt a legádázabb, a legelkeseredettebb gyűlölet tárgyai voltak. Ez a gyűlölet főleg a középosztálynak volt jellemző sajátossága. Míg a whig aristocrazia semmi különös rosszat sem látott abban, ha Lajos követével együtt szövű titkos csel-szövényeit, míg a rideg Sidney Algernon kegydíjat fogadott el a francia királytól, a londoni nép lázongó körmenetben hurczolta körül XIV. Lajos képmását és máglyán égette el. A gyűlölet ez állandó kitöréseit nem szabad tisztán spirituális, vallási indokokra visszavezetni. Kétségtelen, hogy a tömegek mindenkor jelszavak befolyása alatt állanak, ámde a jelszavak rendszerint mélyebb indokokkal is bírnak, mint egyszerű rokon- vagy ellenszenv, úgy véljük, hogy nem tévedünk, ha az angol középosztály intensív gyűlöletét a katoiiikus hatalmak, nevezetesen Spanyolország és Franciaország iránt, Anglia gazdasági viszonyaival indokoljuk. A XVI-ik század második felétől kezdve Anglia mindig erősebben és erősebben a tengerentűl felé gravitál. Hajózás, külkereskedelem, gyarmatok foglalkoztatják polgárainak java, részét. Ámde e fejlődés hatalmas

ellenségeket talált először Spanyolországban, később Franciaországban. Erzsébet idejében a spanyol világbirodalom majdnem korlátlanul uralkodott a tengereken. A pápa ünnepélyes bulában az új világokat megosztotta Spanyolország és Portugallia között, most, hogy II. Fülöp mind a két koronát egyesítette, az egész új világ az övé lett. Az angol tengerészet ez időben a katolikus nemzetközi jog szempontjából vakmerő kalózkodás volt, azokat a faházakat pedig, a melyeket az első angol gyarmatosok Észak-Amerika partjain emeltek, a spanyol hadihajók minden alkalommal elhamvasztották és lakóikat kivégezték. De az erélyes angol-szász szellem győzelmesen küzdött meg ezekkel a nehézségekkel és a brit tengeri hatalom mindig jobban terjedt. Egy pillanatra halálos veszedelem fenyegette. A katolikus Mária II. Fülöpnek nyújtotta kezét, a spanyol király átjött Angliába, úgy látszott, hogy a két birodalom között állandó szövetség jön létre. Bristol és London kereskedőin rémület vett erőt. Véres Mária kegyetlenségei sem ijesztették meg őket annyira, mint az a gondolat, hogy az angol tengerentúli érdekek menthetetlenül áldozatul esnek a spanyol szövetségnek. A katolikus királyné, a katolikus II. Fülöp felesége, meg fog hajolni a pápa határozata előtt. Az újvilág minden kincsét a spanyolok ellenmondás nélkül bírják majd ezentúl, maga Anglia hatalma is üldözni fogja azokat a vak-

merőket, a kik daczolni merészkednek a szent atyával. Katholicismus és spanyol szövetség egyértelmű lett az új, jövedelmező kereseti források föladásával. Csak természetes, hogy a megsértett érdekek hangosan tiltakoztak. A milyen nagy volt a rémület Mária trónralépése után, olyan általános lett az öröm, a mikor a véres emlékü királyné halála a protestáns Erzsébetnek adta a koronát. Erzsébet, a kit a katolikus fölfogás fattyúnak tekintett, a kinek személye gyűlöletes volt a pápa és a spanyol király szemében, — ez volt az a királyné, a ki az angol nemzeti érdekeknek a legjobban megfelelt. Azonnal megkezdődik a harcz a spanyol gyarmatokért, a spanyol piaczkóért. A királyné maga alapítja meg a kelet indiai társaságot, maga küldi Francis Draket, sir Walter Raleight és a többi vakmerő tengerészt kalózútjaikra, maga biztatja és bátorítja azokat, a kik a spanyol hajókat nyílt tengeren megtámadják és kincseiket elveszik. Az észak-amerikai angol gyarmatok a királyné védelmét élvezik, új államok keletkeznek, az angol puritánok átvonulnak az új világba és bár gyűlölik az anglikán uralkodót, mindig készek arra, hogy trónját katolikus támadások ellen megvédelmezzék.

Az angol nemzet heves katolikus gyűlöletében ez a gazdasági szempont kétségtelenül nagy szerepet játszott. És egészen hasonló a helyzet Franciaországgal szemben. A spanyol hatalom

megszűnt az angol érdekek számára veszedelmes lenni, de új és hatalmas ellenség keletkezett Franciaországban. Az abszolút Francia királyság XIV. Lajos alatt éri el tetőpontját. A francia király korának kétségkívül leghatalmasabb uralkodója volt és becsvágya nem állt meg a continensen. Egész életén keresztül egy ábrándkép lebegett szeme előtt, egy francia világbirodalom megteremtése. És volt idő, a mikor igen közel állott ehhez az eszményhez. Az utolsó spanyol királynak nem volt sarja és Lajos, a kinek neje spanyol infánsnő volt, jogot formált a spanyol trónhoz. Ha pedig a spanyol és francia koronák Lajos fején egyesülnek, az új világbirodalom megszületett. Igaz, hogy Spanyolország ez időben már gyöngé és erőtlen volt. De tengerentúli gyarmatai még mindig óriások és ha a gazdag és erős Franciaország veszi át őket, mérhetlen hatalom forrásai lehetnek, Anglia tengeri uralma, gyarmathatalma pedig véget ért. Indiában és Észak-Amerikában úgysis már mindenütt tözsomszédtságában vannak a francziák, előrelátható volt, hogy az egyesült hatalomnak nem tudnak majd ellentállni.

De nem csak XIV. Lajos látott a jövőbe, a londoni cityben is igen jól tudták, hogy mit jelent a francia hatalom erősödése. A whig aristocrazia távolról sem gyűlölte úgy a francia királyt, mint a leadenhall-streeti vagy cheapsidi kereskedők. Ám a Stuartok állandó barát-

ságban éltek a francia udvarral, II. Károly egyenesen kegy díj at fogadott el Lajostól, II. Jakab pedig benne látta leghívebb szövetségesét. Mert a francia uralkodó előre látta a spanyol örökösödési háborút és biztos akart lenni Anglia barátságáról. Épen azért pénzzel segítette a Stuartokat, hogy a whig aristocratiával szemben erősek tudjanak lenni. A Stuartok e francia és katolikusbarát politikája természetesen érzékenyen sértette az angol polgári osztályt. A nagy francia világhatalom most épen olyan veszedelmesnek látszott szemökben, mint hajdan a spanyol volt. És ez az érzés abba a pártba vezette őket, a mely a királyi udvarral szemben ellentállást fejtett ki. A whig aristocratiát és a whig polgárságot tehát nem elvont, metaphysikai fogalmak kapcsolták össze, hanem egyaránt fenyegetett érdekek.

Hosszasabban időztünk a whig párt keletkezésénél, mert eleve ki akartuk küszöbölni azt a fölfogást, mintha e párt XVII-ik századbéli szerepében szabadelvűséget találhatnánk. Még tisztábban látunk, ha a dicsőséges forradalom utáni korszakot vizsgáljuk. II. Jakab elűzésével a whigek elérték céljokat. Úgy III. Vilmos, mint később a hannoverai ház első két uralkodója teljesen megfelelt annak a képnek, a melyet az első whigek elgondoltak. Nem a király, hanem a párt uralkodott. Párt alatt első sorban az aristocrata családok azon csoportját kell

értenünk, a mely rövid megszakításokkal körülbelül hetven évig kormányon volt. Szabadelvű eszmék, vagy épen polgári elemek egyáltalában nem érvényesülnek ebben a kormányzásban. Az egész XVIII-ik századon keresztül az angol parlament egyetlen egy olyan törvényt sem hoz, a melyből szabadelvűségre lehetne következtetni.

IV.

III. György trónralépte megváltoztatja a pártok helyzetét. Az első két György idegen volt, alig értették az angol nyelvet, nem ismerték a nemzet szokásait, gondolkozását és teljesen átengedték a vezetést annak a pártnak, a melynek érdekei a hannoveri ház érdekeivel mindenkor össze voltak kapcsolva. III. György azonban már teljesen nemzeti király volt, hajlamában, gondolkozásában és fölfogásában angol. És ő nem volt hajlandó megelégedni azzal a szereppel, a melyet a whig vezetők az uralkodónak szántak. A tory párt, a mely a hannoverai dynastia alatt nem szerepelt, most egyszerre új biztatást kapott. A király ezenkívül a whigekkel szemben maga is pártot szervezett. Miként a nagy whig és tory családok fejei a rendelkezősökre álló kerületeket személyes híveik között osztották szét, úgy most a koronauradalmak

kerületeit a király személyes híveinek tartották fönn. Whigek és toryk mellett egy harmadik csoport keletkezett, a melyet gúnynyal a «király barátai»nak nevezték és a mely nemsokára vezető szerepet játszott a parlamentben. De bármennyire gyűlöljék is egymást ezen csoportok, még nincsen meg közöttök az a mélyreható gazdasági ellentét, a mely egy fél század múlva az ipar és földbirtok között kifejlődik. Mindössze arról van szó, hogy North vagy Bute személyes köre helyett Rochingham vagy Scheiburne személyes köre foglalja el a hivatalokat. Igaz, a whigek a királyi hatalom túlságos megerősödése ellen hangozanak és fölidéznek azoknak a nagy whig küzdelmeknek emlékét, amelyekben a Stuartok hatalma is megtörött. De ha az angol történet e szakát pontosan ismerjük, meg kell állapítanunk, hogy különösen III. György uralkodásának első éveiben e király személyes politikája a nemzet nagy többsége előtt rokonszenvesebb volt, mint a whigek elvei. A magyarázat könnyen érthető. A whigek hosszú uralkodásuk alatt kizárólag párturalmat tartottak fönn. A középosztálynak nem volt oka többé, hogy francia vagy spanyol befolyástól félve támogassa őket. Maga a párt is több csoportra oszlott, az egyik töredék a király barátaihoz közeledett, a másik töredék ugyan intransigens elveket hirdetett, de a kormányalakítás első kilátásánál szívesen egyesült azokkal, a kiket éveken át támadott és gyanúsított.

1770 körül a whig és tory ellentétek már erősen veszítenek erej okból. Elvi ellentét tényleg nincsen közöttük. A toryk lemondottak arról a reményről, hogy a Stuartok az angol trónt valaha ismét visszafoglalják. A highlanderek utolsó fölkelése 1745-ben vérbe fült, a skót felföldet irgalmatlanul pacifikálták, a régi kelta törzsszervezetet gyökeresen kiirtották. Sok tory család, a melynek asztalánál ötven éven keresztül «a tengerentúli király» egészségére ittak, most megjelent Whitehallban és kezet csókolt az új uralkodónak. A whigek egyedüli jogcíme, hogy a protestáns trónutódlást védik, elveszett. De elveszett a toryk párt megkülönböztető elve is, a régi dynastiához való ragaszkodás. Más elvi különbségek nincsenek az egyes töredékek között. Mindazok, a kik III. György uralkodásának e részét tanulmányozták, el fogják ismerni, hogy a haladás és maradiság a különböző párttöredékek politikai kísérleteiben egyaránt nem fordult elő, az egész politikai berendezés személyes kérdéseken múlt. És mindezeknél fogva megállapíthatjuk azt a tényt, hogy a whig és tory pártok, a magok eredeti mivoltukban, III. György alatt befejezték szerepüket.

Ámde III. György uralkodása alatt egy új mozgalom kezdődik, ez az, a mely a XIX-ik század első évtizedeiben uralkodó szerepet játszik az angol politikában. Ez a radicalisok mozgalma.

Kik voltak a radicalisok? Erre a kérdésre nem igen lehet egy rövidebb vagy hosszabb definióval felelni, a mozgalom történeti szerepét vizsgálva inkább kapjuk meg a választ. Próbáljuk meg mindenekelőtt azt az időpontot meghatározni, a melyre első föllépések esik.

Az imént mondtuk, hogy III. György a whigek és toryk ellentéteit a minimumra redukálta, a whig párturalomnak véget vetett és a parlamentbe a maga híveit választotta meg. A whigek ellentállása gyöngé és erőtlen volt, a parlamentben tényleg az történt, a mit a király akart. De ha a whig lordok ellenzéke nem is volt többé az, a mi II. Károly idejében, a fönnálló pártkereteken kívül kezdtek hangok emelkedni, a melyek mindig hangosabban támadták Anglia egész kormányzati rendszerét. Jó] értsük meg, nem az egyik vagy a másik pártot, hanem azt az egész rendszert, a mely a politikai hatalmat egy osztály kiváltságává teszi.

1763-ban egy Wilkes nevű újságíró, a *North-Briton* szerkesztője erős támadást intézett hírlapjában a királyi udvar ellen. III. György, hatalmának tudatában, erre irgalmatlanul üldözni kezdte a hírlapírót. A törvényes formák megsértésével börtönbe vetették. A törvényszék szigorú pénzbüntetésre ítélte, a mely az anyagi tönk szélére juttatta. Mikor kiszabadult, egy katonatiszt párbajra hívta és oly súlyosan sebesítette meg, hogy-hosszú ideig élet és halál kö-

zött lebegett. A londoni City azonban az üldözött Wilkes mellé állott. A mikor francia földről visszatért, Middlessex képviselővé választotta. A parlament megsemmisítette a választást. Másodszor is megválasztották. A parlament másodszor is elvette tőle mandátumát, az új választáson pedig azon az alapon, hogy Wilkes nem választható meg, ellenfelét, ki alig kapott néhány szavazatot, jelentették ki megválasztott képviselőnek. London utczái erre a hírre hangosak lettek. A tömeg lelkesen éltette Wilkest, ellenfele alig tudott a nép dühe elől megmenekülni. Wilkes ügye mindig nagyobb port vert föl, végül 1769-ben egyenesen az ő érdekében egy új szövetség alakult, mely a «Society of the Supporters of the Bill of Bights» nevét viselte. A küzdelem tovább folyt és végül Wilkes elfoglalta helyét az alsóházban. A radicalis szellem első megnyilvánulását e mozgalomban és e szövetségben kell keresnünk.

A Wilkes-eset maga tulajdonképen jelentéktelen volt, és hogy mégis mozgásba tudta hozni London népét, első sorban a Cityt, azt bizonyítja, hogy bizonyos irányú elégedetlenség csak kitérésre várt. Csakugyan, e kor számos röpiratában erős politikai elégedetlenség kifejezését találjuk. De ismételjük, ez az elégedetlenség nem a pártok, hanem a rendszer ellen irányul. Az első támadások a parlament ellen most történnek meg. Olvassuk, hogy V. Henrik törvénye

előtt minden freeholder választó volt. A parlament hét éves cyclusai sem kerültek el a kritikát. 1716-ban az első, teljesen uralomra jutott whig parlament a maga és minden következő parlament számára a hét éves cyclust állapította meg. Egy félszázadnak kellett elmúlnia, hogy e határozat jogtalansága éles, elítélő bírálatra találjon. De találunk még sokkal messzebbmenő kijelentéseket is. A természetjogi elvek most már kifejezetten előtérbe lépnek. Ezek az elvek a választójog kérdésében is levonják a végső következményeket. Szerintök a választói jog minden polgárnak vele született, természetes joga (*ius naturale*). Követelnek továbbá minél rövidebb tartamú parlamenteket, hogy a választók befolyása ilyen módon is erősödjék. Hangsúlyozzák, hogy a képviselő csak választóinak megbízottja és ehhez képest feltétlen számadással tartozik nekik. A kiváló emberek egész sorozata harcol ezekért az elvekért. A «Society of supporter of the bill of rights» első elnöke Horn Tookes lesz. A hetvenes évek folyamán a fizikus Priestley, a híres egyházi szónok, Price, Cartwright, Jebb és mások lépnek a mozgáslomba. A természetjogi elvek a felsőbb körökbe is behatolnak. 1780-ban alakul meg a «Society for constitutionel Information». Ugyanez évben az egyesület tagja a Richmondi herceg, a felsőházban törvényjavaslatot terjeszt elő, a melyben az általános, egyenes és titkos választói

jogot követeli az alsóház számára. A parlamenti reform kérdése ez években inár annyira az előtérbe nyomult, hogy az ifjabb Pitt két ízben is, 1781-ben és 1783-ban reformjavaslatokat terjeszt a ház elé.

Az angol radicalisok tehát a XVIII-ik század második felében erősen szerepelnek. És most, miután a külső eseményeket dióhéjban elmondottuk, rátérhetünk a további kérdésekre is. Nevezetesen, honnan ered a radicalis mozgalom, milyen elemek vettek részt benne és mennyiben találjuk meg a radicalis programban a későbbi liberalismust?

V.

A radicalis mozgalom, mint politikai irány, kétségkívül Angliában jelentkezik először. Ámde elvei, kiindulása pontja, következtetései, egész rendszere nem angol eredetűek. A XVII-ik század whigjei a hollandiai természetjogi iskola alapján állottak, a tizennyolczadik század radicalisai pedig a francia szellemi fejlődésből merítettek.

Különösen hangzik, hogy a szabad, a liberális Anglia politikai fejlődését az absolutistikus Franciaország szelleme irányítaná abban az időben, a melyben a francia Montesquieu az

angol alkotmányt, mint tökéletes eszményt állította honfitársai elé. És mégis úgy van. Az angol radicalisok előtt a francia tanítások mérvadók voltak. A radicalis vezetők Anglia osztályuralmával szemben Franciaországot szabad és független államnak tekintették. Az előbb említett Wilkes fogsága első napján a Towerből levelet írt leányának, a kit egy francia intézetben neveltek. Ebben a levélben szerencsét kíván leányának ahhoz, hogy egy szabad ország védegszeretetéét élvezheti. Wilkes kétségkívül el volt keseredve, rosszul is ítélte meg a tényeket, de azért a levél mégis azt bizonyítja, hogy az angol radicalisok a francia szellemi életet és a francia kormányt összetévesztették. Ezt a tévedést néhány évvel később a francia udvar magatartása az amerikai kérdésben igen menthetővé tette. Az absolut francia udvar szövetséget kötött az amerikai republicanusokkal és csak kevesen látták meg e szövetségben a gazdasági indokokat. A nagy többség készpénznek vette a francia aristocratia republicanus fölbuzdulásai Marie Antoinette híres kérdése: «mit csinálnak a mi kedves republicanusaink?», melyet Franklin Benjáminhoz intézett, szállóige lett. Az angol radicalisok olyasmit képzeltek, hogy Franciaországban Rousseau elvei már gyakorlatilag is érvényesülnek, nemcsak hirdetik őket. Egy honfitársuk, a ki ez időben utazta be Franciaországot, meg-

döbrentő adatokkal czáfolhatta volna meg ezt a hitet. Young Arthur, kinek munkája a francia forradalmat megelőző időnek egyik legbecsesebb forrása, rettenetes képet rajzol azon évek francia közállapotairól, a melyekben minden főúri szalonban Eousseaut, Voltairet és D'Alambert-t idézték.

De ha a francia progressiv szellemi élet nem tudott is egyenlőre activ befolyást gyakorolni a kormányzásra, mégis egy teljes, látszólag logikus rendszert dolgozott ki, a mely — és ezt erősen kiemeljük — az angol radicalis mozgalomnak is alapját teszi. Látni fogjuk, hogy az angol szabadelvűség teljesen a radicalis eszmék befolyása alatt alakul ki és így meg kell állapítanunk, hogy ez a kialakulás nem a régi whigek történelmi hagyományainak megfelelőleg, hanem a francia doctrinának tanai szerint történt.

Úgy hiszem, fölösleges e helyen tüzetesen beszólni arról a mozgalomról, a melyet még a legprimitívebb kézikönyvek is az «encyclopedisták» irányának neveznek. De különböztessünk meg épen az encyclopaedisták működésében két korszakot. A XVIII-ik század első felében az új szellemi irány éle első sorban az egyház ellen irányul, második felében az egyház megszűnik főkérdés lenni és az állam lép az előtérbe. Buckle, a ki először figyelmeztet bennünket erre az ellentétre, a határvonalat 1750-re teszi.

tehát körülbelül húsz esztendővel az angol radicalismus első nyilvánulásai előtt. Az államellenes irány tetőpontját Rousseuban éri el és megállapíthatjuk, hogy Rousseau az angol radicalisok vezetőire a lehető legnagyobb befolyással volt. Paine híres könyve, *The Rights of men*, nem más, mint Rousseau elveinek rideg alkalmazása az angol alkotmányra. Godvin még tovább megy egy lépéssel és már a magántulajdon és a házasság intézményeit is támadja. Rousseau absolut individualismusa azonban természetesen sehogy sem tudott beleilleszkedni az angol pártok viszonyaiba és a radicalisok talán ezért nem állapítottak meg soha tulajdonképeni pártprogramot.

Az első kérdésre, a melyet a radicalisokat illetőleg föltettünk, tehát így kell válaszolnunk: A radicalis mozgalom nem angol, hanem francia eredetű.

Az elemek, a melyeket a radicalis eszmék egyesíteni tudtak, épenséggel nem egységesek. A whigek összetételét előbb elemeztük, egy aristocraticus osztálycsoport és egy polgári osztályérdek találkozott bennök. Később, a mikor a liberalismus gazdasági doctrinái lépnek előtérbe, a bourgeoisie ismét tömören, öntudatosan foglal állást mellette. Ámde a radicalis irány nem gazdasági, hanem elméleti alapon fejlődött. A radicalis és democrata jelszavak a XIX-ik században majdnem teljesen összeolvadtak, és

Marx Károly, a ki minden jelszónak megfelelő osztályérdekeket keresett, a democratiát az úgynevezett «kis polgárság» állítólagos külön osztályával azonosítja. Később, a democratia és szabadelvűség viszonyának tárgyalásánál, részletesen kell majd ezzel a kérdéssel is foglalkoznunk, itt csak azt jegyezhetjük meg, hogy ha talán a negyvenes években a capitalista termelés tényleg létre hozott is ilyen különbségeket, a XVIII-ik század hetvenes éveiben, a mikor az ipari forradalomnak épen csak első hatásait érezték gyengén és határozatlanul, ez az ellentét még nem állott fönn. A radicalisok nem voltak «kis polgárok», ellenkezőleg, épen a londoni City és általában a nagyobb városok vagyonos polgárságában erős talajra találtak. De nemcsak a polgárság, hanem az aristocratia, a gentry és a munkásosztály is részt vett a radicalis áramlatban. Főntebb említettük, hogy az általános, titkos választójogot a felsőházban először Richmond herceg követelte. A radicalis iránynak vezetője az alsóházban Sir Francis Burdett volt, az angol birtokos nemesi osztály tipikus képviselője. Nevezetes, hogy a mozgalomban igen sok tudóst és tanárt találunk, egy annyira nevezetes physikus, mint Priestley, oly erősen azonosította magát a radicalis jelszavakkal, hogy a francia forradalom napjaiban, a mikor Londonban erős antijakobinus hangulat uralkodott, a dühös tömeg házáat és laboratoriu-

mát földig lerombolta. Az elemek e különféleségét az magyarázza meg, a mit már az imént a radicalis irány jellemzésére mondtunk, hogy az még teljesen elméleti mozgalom volt és így nem kapcsolódott hozzá valamelyik osztály gazdasági érdekeihez, nem jött viszont ellentétbe egy gazdasági osztály érdekeivel sem. A természetjogi fölfogás, a mely tisztán az emberből indult ki, a mely az ember jogait nemcsak a pártokkal, hanem az állammal szemben is hangsúlyozta, mindazokat egyesíthette, a kik bármilyen okból elégedetlenek voltak. Az udvari cselszövényektől megsértett aristocratia épen úgy találta benne azt, a mit keresett, mint a munkás, a ki sanyarú viszonyai miatt panaszkodott. És bár a középosztály, nevezetesen a városi polgárság, a radicalisok jelentékeny százalékát tette ki, mégsem lehet azt mindig elkerülni, hogy a radicalismus a középosztály mozgalma lett volna.

Eeá kell most térnünk arra a viszonyra, a mely a radicalis mozgalom és a szabadelvűség között volt.

Azt mondtok, hogy a régi whigek és a modern szabadelvűek között nincsen meg a történeti folytonosság. A radicalisokat illetőleg azonban épen az ellenkező áll. A XIX. század angol liberalismusa közvetlenül a radicalismus alapján épült föl. Csupán két irányban történt változás. Az új gazdasági fölfogás az elmosódott,

elméleti alap helyébe a mozgalomnak gyakorlati alapot adott. Ez a gyakorlati alap azután mélyreható következményekkel jár. Abban a mértékben, a melyben Rousseau általános tanai helyt adnak Smith Ádám tételeinek, a mozgalom is lassan megszűnik általános lenni, és a középosztály, még pedig speciálisan az iparral és kereskedelemmel foglalkozó középosztály érdekei nyomulnak benne előtérbe.

Állítsuk egy pillanatra Rousseau és Smith tanait egymás mellé. Vajon ellent mondanak-e egymásnak? Nem — inkább úgy viszonylanak egymáshoz, mint elmélet és gyakorlat. És jól jegyezzük meg itt azt a különben meglehetősen köztudomású ténytet, hogy a Smith-féle gazdasági tételek szintén nem angol, hanem francia eredetűek. A gazdasági szabadság elvét Smith Turgottól, a physisstrata iskola fejtétől vette át. «Laissez aller, laissez faire» hangzott a physisstraták tétele». Laissez aller, laissez faire» lett az angol gazdasági liberalismus alapvető doctri-nája is. Smith egész rendszere ennek az egy nagy elvnek, a gazdasági szabadság elvének logikus folyománya — és ez az elv, ismételjük, francia eredetű.

Mi tehát a különbség a természetjogi és a gazdasági szabadelvűség között? Mindkettő a szabadságból indul ki. Ámde Rousseau-féle szabadság korlátlan és nem tűri meg, hogy bármilyen változást szenvedjen. Az emberek ősjoga

az, hogy egy embertársa se szerezhessen az ő rovására előnyöket. Senkinek sincsen jogában, hogy kihasználhassa a mások gyöngeségét. De viszont az államnak sincsen joga ahhoz, hogy korlátozó intézkedések által az egyén érvényesülését megakadályozza. Világos, hogy ez a gondolatmenet zsákutczába vezet. Vagy meg kell adnunk az államnak a módot, hogy az egyesek tevékenységét is szabályozza, ebben az esetben elvész az egyénnek folyvást hirdetett szabadsága. Vagy pedig az államnak, szintén a Rousseau-féle elvek alapján, teljesen passiv szerepre kell szorítkoznia, és mindössze arra ügyelnie, hogy a verseny föltételei mindenki számára egyenlők, hogy a verseny mindenkinek szabad legyen. Smith és követőinek tanítása tehát tulajdonképpen szintén benne van Rousseauban, mindössze abban tér el tőle, hogy az egyik irányban levonja az összes következményeket.

Látjuk tehát, hogy a szabadelvűségnek, még pedig az angol szabadelvűségnek, nemcsak elméleti, hanem gazdasági része is egy idegen, francia szellemi fejlődésnek a gyümölcse.

Azt mondtuk, hogy a radicalisok föllépésében a szabadelvű irány első politikai megnyilatkozását látjuk. A szabadelvű irányt és általában a szabadelvűséget természetesen nem azonosítjuk itt a continens bármelyik liberális pártjának programjával sem. De viszont nem használjuk

most ezt az általánosítást, hogy a szabadelvűség a középosztály mozgalma

A későbbi liberális pártok csakugyan úgy alakultak, hogy majdnem mindenütt a középosztály érdekköre találkozott bennök. A mozgalom kiindulási pontja azonban általánosabb volt. A rendi, abszolút állammal szemben, — a mely a kiváltságosak egy kis körére ruházta át a jogok összeségét, a mely más érdeket, mint a föld birtokáét, nem ismert — az első támadások a természetjogi szabadság alapján történtek. Itt kezdődik a modern értelemben vett szabadelvűség. Az ókorban vagy a reformatióban hiába keressük a nyomait. Előfeltétele a rendi, agrár állam teljes kialakulása volt, a melynek kényszerével szemben a rendi korlátokon kívül állók először a szabadság általános fogalmára hivatkoztak és csak fokozatosan jutottak el a rendszeres pártalakulásokhoz.

Mielőtt most az angol szabadelvű párt kialakulására áttérnénk, egy pillantást kell vetnünk arra a szerepre, a melyet a XVIII-ik századi angol whig vezetőknek az a része játszott, a kiknek személyét mindig a szabadelvű haladással hozzák összeköttetésbe. Nevezetesen Charles

James Fox az, kinek emléke a XIX-ik század első évtizedeiben liberális, sőt majdnem radicalis programot jelentett.

Nem akarjuk Fox életrajzát elmondani, még arra sincs terünk, hogy politikai pályájának legnevezetesebb mozzanatait kiemeljük. Azok, a kik III. György uralkodásának eseményeit ismerik, tudni fogják, hogy Fox a whigek azon csoportjához tartozott, melynek feje előbb Rochingham marquis, később a Portlandi herceg volt, és melynek politikai hitvallását legtisztázottabban, legjobban Edmund Burke irataiból ismerhetjük meg. Burke volt az, a ki a régi whig tradíciókat — mondhatnók — classikus formában fejezte ki. A régi whigek eszménye, az aristocraticus oligarchia benne lelkes, és úgy véljük, őszinte bámulót talált. Kora ifjúságától fogva a nagy whig aristocraták egyike, Rochingham marquis pártfogolta, kinek magántitkára is volt és ez aclientela érzés annyira erős lett benne, hogy Angolország korának legragyogóbb publicistája, a parlament egyik legkomolyabb szónoka a whig aristocrazia fejeihez írt leveleiben majdnem szolgálai alázatosságot tanúsít. Ebben az oligarchikus milieuben nevelkedett föl Fox, maga is lord Hollandnak fia, a kit kiváló tehetsége, nagy szónoki képessége nemsokára pártcsoporthoz vezetői közé emeltek. Politikai pályája két részre oszlik, és ez a két rész meglehetősen ellentmond egymásnak. Életének vége felé határozottan ra-

dicalis elveket vallott, a melyek lényegesen eltértek a régi whig iskolától, eltértek barátjának, Burkének nézeteitől is. Míg Fox egy ideig hangoosan dicsőítette a francia forradalmat, Burke megírta a francia forradalomról szóló elmélkedéseit, a melyben a legridegebben, a legnagyobb gyűlölettel ítéli el a jakobinusok tóteleit. A később történetek rendszeren elfelejtetik a megelőző eseményeket és Charles James Foxban a történelem ma ezt a Foxot látja, a ki csak később lett. De az angol szabadelvű történetírók maguk is érzik, hogy Fox pályája sem volt harmonikus és hogy nem egy olyan mozzanata van, a melyen jobb átsiklani. Sir George Trewelyan például, a ki Fox életének egy részét földolgozta, bizonyára nem tendentia nélkül adta könyvének címéül *The earlier life of Charl James Fox* (Fox korábbi élete). Es valóban ebben a korábbi életben Fox tisztelői vajmi kevés örvendetest fognak találni. Látjuk, hogy egy nagy tehetségű férfiú mint küzd vad, makacs elszántsággal a hatalomért. Minden eszköz elég jó neki, hogy elérje ez élj át. Fox leglelkesebb védelmezői is csak gyenge mentségeket tudnak fölhozni, a mikor el kell mondaniok, hogy az a Fox, a ki éveken át a legkíméletlenebb támadásokat intézte a conservatív párt, főleg a «király barátjaira» támaszkodó lord North ellen, a ki nem egyszer a legsúlyosabb vádakkal illetve North személyét, a ki nem egyszer nyilvános parlamenti ülésben

jelentette ki, hogy közte és lord North elvei között áthidalhatatlan úr tátong, abban a pillanatban, a mikor a király fölszólította, hogy a másik whig töredékkel szemben lord Northhal együtt alkosson kormányt, készséggel elvállalta ezt a szerepet. Valóban kevés adat jellemzi annyira III. György korának whigjeit, mint ez a kormányalkotási kísérlet, a mely a király servilis híveit és a régi, absolutismus ellenes hagyományok állítólagos őrzőit egyesítette. A XVIII-ik század angol történetének legkiválóbb, legobjectivebb kutatója, Hartpole Lecky meddő munkát kísérelt meg, a mikor Fox e lépését védelmezni próbálja. Az érvek, a melyeket Fox mellett fölhoz, majdnem szájalmasak. Kétségkívül szép dolog, ha egy politikus vidám és jókedvű kedélyt tud megőrizni, nem tart sokáig haragot és nem viszi át a politikai gyűlölséget a magánéletre is. De ha Lecky azt hiszi, hogy védelmezi Foxot, a mikor elmondja róla, hogy benn a parlament termében kíméletlen támadást intézett North ellen és majdnem a vérpadot követelte számára, egy óra múlva pedig nevetve kezét nyújtott neki, úgy véljük, hogy inkább vádolja. A North Kochingham-Fox coalitio különben sem az egyedüli homályos pont Fox politikai életében. A királyi előjogok merev ellenzője nem terjesztette ki ez elveit a király fiára, a walesi herczegre, a ki apja iránti gyűlöletből a whig csoporthoz szított. Ellenkezőleg, Fox a walesi

herczegnek oly szolgálatokat tett, melyek már nemcsak a politikai, hanem majdnem az egyéni tisztességgel is összeütközésbe kerültek. Azt, hogy a walesi herczeg évjáradékát Fox minden áron föl akarta emeltetni a parlamenttel, párt-érdekkel még menteni lehet. De volt a walesi herczeg és Fox viszonyának egy olyan epizódja is, a mely mindkettőre erős árnyat vet. A walesi herczeg nagy nőbarát volt, egy ír származású, katolikus hölgy, Missis Fitz-Herbert pedig különösen ingerelte vágyait. De Missis Fitz-Herbert csak házasság útján volt megközelíthető. A walesi herczeg sokáig habozott, végül elszánta magát erre a lépésre is, és titokban nőül vette a katolikus, ír származású nőt. De az effajta titkok szeretik a nyilvánosságot. Nemsokára suttogni kezdtek róla, majd szóba került a parlamentben is. A walesi herczeg népszerűsége koczkán forgott. Az angol nép e korban a katolikusnál csak az íreket gyűlölte jobban. E válságos helyzetben Fox vállalkozott arra, hogy a házasság tényét a parlamentben ünnepélyesen megczáfolja. Fox védelmezői azt állítják, hogy a walesi herczeg őt is megtévesztette és hogy a czáfolat teljes jóhiszeműséggel történt. Lehetőséges. De rövid idő múlva olyan adatok kerültek napfényre a házasságot illetőleg, a melyek minden kétségnek véget vetettek. A természetes az lett volna, hogy Fox sértett haraggal fordul megtévesztője ellen. Nem ez történt. A viszony

Fox és a walesi herczeg között a történetek ellérére sem változott meg.

Nem ok nélkül mutattunk reá Fox életének árnyoldalaira s politikai szereplésének tévedéseire. A mostani angol liberálisok rendszeren túlteszik magokat ezeken a kellemetlen részleteken, és csak a későbbi Foxot látják. Volt alkalmunk az angol szabadelvűpárt egy igen képzett tagjával erről a kérdéstről vitatkozni, a ki végül ezt mondotta: «Elvégre, miért gondoljuk azt, hogy Fox tulajdonképeni természete korábbi éveiben jutott kifejezésre. A mi szemünkben az igazi Fox olyan, a milyen életének második felében volt.» A pártember szempontjából e fölfogás ellen voltaképen alig lehet valamit fölhozni. Minden párt szereti, ha eredetét a messze múltba vezetheti vissza, ha kiváló politikusokra, mint elveinek törhetlen hirdetőire, mutathat reá. A történetíró azonban nem respectálhatja a pártlegendákat. A mikor azzal a ténnyel állunk szemben, hogy a whig párt úgynevezett intransigens csoportja, a Rochingham-whigek a radicalis mozgalom felé közeledtek, tisztában kell lennünk azzal, hogy ezt a lépést nem szívesen tették meg. Lehet, sőt valószínű, hogy Fox impulsiv, heves lelke, éles értelme bizonyos idő múlva helyesen be tudta fogadni az új tanokat. Valószínű az is, hogy a mikor a körülmények őt és csoportját erre az útra szorították, teljesen öntudatosan ment rajta előre. Nem azt akarjuk

mondani, hogy a whigek azon része, a mely most az új fejlődés alapjára helyezkedett, ezt alattomos hátsó gondolatokkal tette volna. Csak azt akartuk megállapítani, hogy Fox és társai, a kikben az angol liberálisok első nagy vezetőiket tekintik, nem elveik logikus következménye gyanánt jutottak közel a radicalisokhoz. Egyszerűen nem maradt más kivezető újtjuk. Főntebb láttuk, hogy a whig és tory ellentétek elvi jelentősége már megszűnt. Az a whig töredék, a mely az amerikai háborún keresztül a régi whig szerepet folytatni próbálta, a North-Rochingham coalitióval végleg elvesztette lába alatt a talajt. A király ravasz, számító politikája elérte célját. Mindenki belátta, hogy a nagy elvi ellentétek abban a pillanatban megszűnnek, a mikor a hatalom csábítása megkezdődik. A coalitio szánalmasan megbukott, és Pitt, a ki most a kormányt átvette, föltétlen és biztos királypárti többséget hozott be mindjárt az első választáson. Ez a választás megdöbbsentő perspektivát adott a Rochingham-whigeknek. Vezetőik magok is alig tudtak bejutni, pártjuk annyira megfogyott, meggyöngült, hogy úgy látszott, végképen le kell mondaniok az uralomra jutás gondolatáról. Az kétségtelen volt, hogy a régi whig jelszavak alapján nincs többé föltámadás. És a király annyira gyűlölte Foxot és társait, hogy még az az út is el volt zárva előttök, a mely a másik úgynevezett whig töre-

déknek nyitva állott, a zajtalan, csendes, lassú átmenet az uralkodó pártba. Ha Fox és barátai sem akartak végleg letenni a gondolatról, hogy a politikában valaha még vezető szerepet játszanak, a régi jelszavakat újakkal kellett fölcserélniük. Új jelszavakat pedig más irány nem adott, csak a radicalisok mozgalma. És ezért fordult a whig csoport a radicalisokhoz.

Történelmi folyamatok rendesen nem történnek tudatosan. Nem úgy képzeljük az előbb elmondottakat, hogy Fox és barátai valahol beható tanácskozás formájában meghányt ák-vetették volna az eshetőségeket és azután végül eldöntötték: más kivezető út nincsen, legyünk tehát mi is radicalisok. A közeledés nem történt egyszerre, átmenet nélkül. A city már a hetvenes évek alatt néhány radicalis képviselőt küldött a parlamentbe. Wilkes, alderman Sawbridge, sir Francis Burdett már akkor is radicalis elveket képviseltek odabenn, a mikor még a whig párt-hoz való közeledésről szó sem volt. De bizonyos actualis kérdések gyakran egyesítették őket. Lord North kormánya alatt a whigek ellenzéke heves és szenvedélyes volt. Az amerikai háború, melyet a király a whig csoport ellenzése mellett folytatott, nem egyszer a whigeket is egészen radicalis kifakadásokra bírta. Érdekes tény, hogy Burke, a ki a francia forradalom idején a köz-társasági szellem ellen ádáz gyűlöletet hirdetett, az amerikai háború alatt a gyarmatok legelke-

sebb szószólója volt és beszédeiben nem egyszer egész radicalis terminológiát használt. Bürke kettős álláspontja igen világos s mindkettő a régi whig doctrínákból foly. Az amerikai harc a királynak saját hatalmi kérdése volt. Ha a gyarmatok elbuknak, III. György helyzete a whig aristocratiával szemben még kedvezőbb lesz, mint addig volt. Bürke tehát csak a whigek régi elvéhez, a királyi előjogok gyengítéséhez ragaszkodott, a mikor a gyarmatok ügyét a királylyal szemben védte. Ebben a védelemben használta korának jelszavait is, mert akkor még nem volt tisztában azzal, hogy ezek a tanok nemcsak a királyt gyengítik, hanem az egész uralkodó osztályt alapjaiban támadják meg. De abban a pillanatban, a mikor éles elméje ezeket a következményeket levonta, Bürke megfordult, és az amerikai köztársaság barátjából a francia köztársaság legridegebb ellen-sége lett.

VII.

A francia forradalom és még inkább a napóleoni háborúk az angol szabadelvűség fejlődését közel húsz esztendőre megakasztották. Rousseau doctrínái az első francia köztársaságban néhány esztendeig gyakorlatilag érvényesültek és ez alatt az idő alatt kiderült lehetetlenségük és

tarthatatlanságuk. A forradalom első éveiben a radicalisok hangos ujjongással fogadták a francia eseményeket, Fox és barátai pedig annyira mentek a jakobinusok dicsőítésében, hogy a francia convent tiszteletbeli francia polgárokká választotta őket. Ámde nemsokára nagy reactio következett. A terjeszkedő francia köztársaság, még inkább a consulatus és császárság fölidézte az angol középosztály régi gazdasági félelmét. Napoleon egyiptomi expedíciója és indiai tervei elkésérették éppen azon elemeket, a kik eddig a radicalis elvekkel rokonszenveztek. A szárazföldi zárlat betetőzte ezt az elkéséredést. A természetjogi elvek háttérbe szorultak a közvetlen gazdasági veszedelem előtt. Ugyanaz az érdek, a mely száz évvel azelőtt az angol középosztályt a whig párthoz kapcsolta, most a toryk mellett érvényesült. A radicalis mozgalom keservesen tapasztalta, hogy jakobinus rokonszenvők éppen olyan kevésbé tetszik a gyárosoknak és kereskedőknek, a kik piaczaikat féltik, mint a munkásoknak, a kik előtt az a kilátás áll, hogy kenyéroket fogják veszíteni. Mialatt a francia szabadelvűség egy pillanatra teljes győzelemben tobzódik, az angol szabadelvűség fejlődése egy pillanatra megáll. A francia háború leköt minden érdeklődést. Senki sem törődik azzal, hogy mi történik benn az országban, mindenki a drezdai és lipcsei csataterekre figyel. A Waterlooi csata befejezi a nagy császártragédiát. A la rochelle-i

erősség udvarán még egy utolsó, keserves, szívet-tépő jelenet játszódik le, a császár-gárda elbúcsúzik a «kis káplár»-tól. Azután mindennek vége — és ismét csend van.

A napóleoni háborúk rettenetesen fölemelték Anglia államadósságát, ámde az angol közép-osztály mégis rendkívül megerősödött ez idő alatt. A háború hosszú éveiben Franciaország, Spanyolország, sőt Hollandia tengeri hatalma és gyarmatai mind elpusztultak Anglia rovására. A nyugat-indiai vizeken Anglia néhány szép és virágzó szigetet vett el a francziáktól. A hollandusok a Fokföldet veszítették el. A nyugat-afrikai partokon angol gyarmatok keletkeztek. Indiában Napoleon szövetségese, Tippto Sahib, fővárosának romjai alatt esett el és az utolsó, erős indiai birodalom, Mysore, angol hatalom alákerült. 1808-ban a dél-amerikai piacok is megnyíltak a brit kereskedelemnek és rögtön lázas, szinte egészségtelen verseny vetette magát rájuk. A szárazföldi zárlat ugyan számos angol ipart arra kényszerített, hogy termékeit egyelőre fölhalmozza, másrészt azonban az új piacok és főleg az általános csempészet busás kárpótlást nyújtottak. Statistikai tény, hogy Anglia külföldi árúforgalma a háborús évek alatt majdnem megkétszereződött. Bármennyire valószínűtlennek hangzik is, de a kenyérárak az 1813-15. évi időközben alacsonyabbak, a munkabérek jobbak voltak, mint 1816-ban, a béke első évé-

ben. 1816-ban azután erős reakció következik be. A gyárak, „a melyek arra számítottak, hogy a háború után azonnal túladhassanak majd összes fölhalmozott árukészletökön, csalatkoznak e várakozásukban és óriás számban bocsátják el munkásaikat. Az 1816-és esztendő termése emberemlékezet óta a legrosszabb volt. A mezőgazdaságra alapított «landbankok» sorra buknek. A földbirtokos osztály hangosan segítséget követel a kormánytól. Minthogy pedig a parlament és a kormány érdekköre teljesen azonos a földbirtokos osztályéval, a segítség egy gabona-törvény alakjában történik meg. A kormány ismét megújít egy régi, 1670-ből való gabonatörvényt, mely szerint addig, a míg a belföldi gabona métermázsája a 80 shillinget el nem éri, külföldi gabonát behozni egyáltalában nem szabad. Jellemző, hogy ez a törvény az alsóházban ellenmondás nélkül ment keresztül, a felsőházban pedig alig néhány lord tiltakozott ellene. Semmi sem bizonyítja jobban, hogy az angol parlamentben még a XIX-ik század elején is kizárólag a földbirtokos érdek, a squire-archia uralkodott. Ámde a béke után azonnal, újult erővel támadt föl a radicalis irány, a melyhez most már a whigek is mindig jobban és jobban közeledtek.

«Az 1803-12. évek alatt egy óriás párt keletkezett az angol népben, a mely a III. György által annyira kegyelt középosztály egy jó részét

is magába foglalta. Egy új hatalom keletkezett hirtelenül, a mely azonnal sajtót alapított, a melynek közös jelszava a parlamenti reform lett és a mely az egész lakosságot mintegy egységes *democratia* gyanánt maga köré gyűjtötte ».

Így jellemzi az angol radicalismus új korszakát a XIX-ik század történetének egyik legbuzgóbb kutatója, a német szabadelvűség egyik ünnepezt vezetője, a göttingai egyetem elűzött tanára, Gervinus. Ötven esztendő telt el azóta, hogy Gervinus ezeket a sorokat leírta. Ötven esztendő alatt történelmi ismereteink sokat haladtak. A német történetíró, a ki pontosan, évről évre követte a legújabb kor eseményeit, még nem tudta a radicalis irány hirtelen föllendülését megérteni. Nem ismerte a megelőző évszázad radicalisait, nem tudta, hogy a mozgalom nem az 1812-es évben keletkezett, hanem már évtizedekkel ezelőtt is megvolt és épen ezért gyors és általános fejlődése meglepte őt. De ha Gervinusnak nem is volt tiszta képe a radicalisok működéséről, egyben mégis igaza volt, a háború után a mozgalom rendkívüli módon megerősödött és most már *activ*, majdnem döntő szerepet követelt a maga számára.

A most következő harmincz esztendő az az időszak, a mely alatt a kifejezett angol liberalismus kialakul, az a liberalizmus, a mely a *contiens* összes államainak példányképül szolgál és

a melyet a francia polgárkirályság miniszterei végső következményeivel együtt akartak megvalósítani. A radicalis irány ez évek alatt mindig többet és többet veszít általánosságából és épen a nagy forradalmi esztendő, 1848 körül azzá lesz, a minek Marx látta, a polgárság, még pedig a vagyonos bourgeoisie mozgalma. Ez a mozgalom elfogadja a régi whig családok vezető szerepét, cserébe pedig a régi whig családok átveszik az új elveket.

Ha az angol progressiv mozgalom történetét ez években elemezzük, két korszakot különböztethetünk meg benne. A határvonal az 1831-ik évre esik, a mely meghozza a reformbillt. Míg ez esztendőig az összes parlamenten kívül álló elemek között meglehetősen solidaritas volt és még mindig a radicalismus régi, hogy úgy mondjuk, természetjogi elveivel találkoznak. 1830 után mindjobban a gazdasági liberalismus lép előtérbe és elválasztja az új pártot régi szövetségeseitől. Jellemző, hogy Toynbee, a ki kétségkívül kitűnően ismerte e kort, állandóan polgári radicalisokat és a munkásosztályhoz tartozó radicalisokat különböztet meg. Ez a megkülönböztetés most így, utólag, igen helyesen mutat rá arra, hogy a radicalis mozgalomban kétféle elem vett részt, de abban az időben egyáltalában nem állhatott volna meg. A parlamenti reformért való küzdelem még egészen a szabadelvűség régi, XVIII-ik századbeli fölfogása alapján tör-

tént. Odabenn a házban azonban a whig vezetők nem gondoltak általános választási jogra, az ő céljuk mindössze az volt, hogy új, megbízható szövetségeket találjanak a polgári érdekek képviselőiben. A mikor a régi whigeket elemeztük, azt mondtuk, hogy az aristocrata osztály egy csoportját, a középosztály osztályérdeke támogatta. A liberális párt kialakulása épen az ellenkező képet mutatja. Egy politikai befolyásában fenyegetett aristocrata csoport magáévá teszi a középosztály osztályérdekét és viszonzásul megtartja a hatalmat, új szövetségeinek pedig részt enged belőle.

Az a férfiú, a ki a radicalis mozgalmat ez évek alatt majdnem korlátlan hatalommal vezette, William Cobbett, maga is még teljesen az eredeti, általános álláspontot hirdette. Sajátságos, durva, de mindig hatásos irataiban és beszédeiben általános titkos választójogot és évi parlamentet követelt. Volt idő, a mikor Cobbett a tömegnek bálványa volt. Élete és működése nem nélkülözött valami bizarr egyéniséget, a mely mindenkor érdekessé tette. Mint fiatal ember Amerikába került és az amerikai államformának lett bámulója. Daczosan, makacsul tért haza, az «utolsó szász», mint önmagáról írta. Az uralkodó osztály csakhamar megismerte új ellenfelét. Cobbett az izgatás minden eszközével kezdte meg harczát ellenök és jellemző, hogy minden osztályhoz, első sorban pedig a munka-

sokhoz fordult. A munkásmozgalom ez időben még csecsemőkorát élte, egyedüli megnyilatkozása a gépek pusztításában állott. Cobbett igen erélyesen fordult e kihágások ellen és *Politikai Registerének* egyik, egyenesen a munkások számára kiadott számában az általános nyomorúság egyedüli oka gyanánt a kormányformát jelölte meg, mint egyetlen mentőeszköze pedig a parlamenti reformra mutatott rá. A radicalis mozgalom mindig nagyobb hullámokat vetett és az egész ország forrongani kezdett. A polgári osztály mindig jobban kezébe veszi a vezetést. 1816-ban a londoni city egy ismert radicalist, Wordot választja meg lord-majornak és az első ülésen, melyet elnöklete alatt megtartanak, a leghevesebb támadások hangzanak el a közigazgatás egész rendszere ellen, sőt az egyik szónok egyenesen azt javasolja, hogy Pitt szobrát Guildhallból eltávolítsák. A whig töredék és a radicalisok egységes manifestumának tekinthető az a fölirat, a melyet London választópolgársága ez évben a prince-regent elé terjesztett és a melyben régi whig kitételek mellett a parlamenti reform áll az előtérben. Közben azonban állandó zavargások fenyegetik a fönnálló rendet. Az úgynevezett «Spafield-zavargások». London polgárságát már ellentétbe hozzák a munkásokkal, a zavargó proletárokat maga London radicalis lord-majorja fogja el. A vidéki munkászendülések, a melyeket, úgy látszik, maga a kor-

mány rendezett egy Oliver nevű titkos ügynök által, erősen elkésérítik a birtokos osztályt. A tory kormány elérkezettnek látta az időt, hogy az új mozgalommal egyszer és mindenkorra végezzen. Szigorított utasításokat küldött minden grófság lord-lieutenantjának és ezekben túltette magát az angol jog alapvető rendelkezésein is, a mikor azt rendelte, hogy minden gyanús embert az úgynevezett grandjury határozata előtt is le lehet tartóztatni.

A polgárság erre öntudatra ébredt. Tisztán látták, hogy a kormány intézkedései ugyan látszólag a lázongó munkások, tulajdonképpen azonban ellene irányulnak. A bourgeoisie anyagi helyzete az utolsó két esztendőben tetemesen megjavult. A kormány 1814-es gabona-törvénye megtanította őket arra, hogy érdekeik a parlamentben mindaddig teljesen mellőzöttek, a míg saját képviselőik útján nem vesznek részt az ország ügyeinek vezetésében. Most már föltétlenül követelik a politikai hatalmat és ennek előfeltételét, a parlamenti reformot. A munkásoktól való pillanatnyi félelem elmúlik. A radicalis mozgalom újult erővel kezdődik meg. Cobbett könyve, *Az angol szabadság utolsó napjai*, közkezen forog. A polgári esküdtek a «spafieldzavargások» összes résztvevőit általános örömujjongás között fölmentik. A reformgyülekezetek mindig nagyobb és nagyobb tömegeket egyesítenek és nevezetes, hogy éppen a nagy iparos

városok, Leeds, Birmingham, Manchester polgársága rendezi őket. A hatóságok betiltották a gyűléseket, a manchesteri gyűlésen már véres összeütközés történt a katonaság és a polgárság között. Kétszázad huszár össze-vissza kaszabolta a parlamenti reform híveit, a kormány pedig a gyűlés rendezőit «felségsértés» czímén bíróilag üldözni kezdte. Leírhatatlan izgalom vesz erőt az egész országon. Polgári és munkás föliratok a legélesebb szavakkal Ítélik el a «manchesteri vérfürdőt». A whig csoport elérkezettnek látja az időt, hogy nyíltan állást foglaljon a radicalisok mellett. A mikor York városának polgárai épen arról tanácskoznak, hogy miképen fejezzék ki a kormány elleni bizalmatlanságukat, megjelen közöttök a Westriding lord-lieutenantja, lord Fitz William és éles szavakkal magáévá teszi a gyűlés álláspontját. Annyira világos volt ez a tüntetés, hogy az összes tory államférfiak tisztán látták a whigek célját és Canning és lord Eiden kifejezetten úgy is beszéltek róla, mint a whigek és radicalisok egyesüléséről. Az új veszedelem megkétszerezte a toryk erélyét. Lord Sidmouth a felsőházban kijelentette, hogy Anglia alkotmánya oly veszedelemben van, mint még soha sem a hannoverai ház uralkodása alatt és hat kivételes törvényt terjesztett elő a reform mozgalmak elfojtása céljából. A whigek viszont most már nyíltan hirdetik a radicalisok igazságát, Norwichban maga a norfolki herczeg elnö-

költ egy whig gyűlésen, a mely a kivételes törvények ellen állást foglalt. III. György halála után fia, IV. György lépett a trónra, a ki fiatal korában a whigekkel tartott és nem egyszer ünnepélyes ígéretet tett, hogy minden körülmények között velők fog tartani. Most azonban ő is a torykban látja a királyi hatalom biztos támaszát és megfeledkezik régi barátairól. Nemsokára igen világos bizonyítékokat kap népszerűtlenségéről. Felesége, braunschweigi Karolina, már szinte évtizedek óta külön élt tőle és idejét idegen országokban töltötte. Kétségtelen, hogy Karolin erkölcsi élete nem volt kifogástalan, de azt mindenki inkább szemére vethette volna, mint Mississ Fritz-Herbert férje, a kicsapongó, teljesen ledér IV. György. De a király nem volt hajlandó engedni és a mikor a királyné tilalma ellenére angol földre lépett, lord Liverpool a felsőházban egy olyan bilit terjesztett elő, a mely, ha keresztül megy, a királynét minden jogától megfosztja. A kormányellenes mozgalom most pompás anyagot kapott. Whigek és radicalisok azonnal a királyné oldalára állottak. Útja Dvertől Londonig valóságos diadalmenet volt. Öreg, törődött lordok, hajdan hatalmas whig családok fejei, hordágyon hozatták magokat a felsőházba, hogy teljes erejükkel a bili ellen harcoljanak. A tömeg dühöngött, a házasságtörési pör piszkos részletei annyira fölháborították a közvéleményt, hogy a tory peerek

személyes biztonságáról kellett gondoskodni. A mozgalom külső ereje sokakat gondolkozóba ejtett. A bili eredeti igen nagy többsége a harmadik olvasásnál a kilencz miniszteri szavazatra olvadt le. Lord Liverpool erre krétafehér arcczal emelkedett föl helyéről és visszavonta a bilit, mert biztos volt, hogy az alsóházban nem tud többséget kapni. «Az emberi jogok győzelme», mint Colbett mondta, leírhatatlan lelkesedést keltett, London három egymásután következő éjjelen ki volt világítva. És a radicalis mozgalom hatalmas hullámai sok ingadozót végleg megnyertek számára.

A következő tíz esztendőben azután a whigek és radicalisok fegyverbarátsága mindig intenzívebb lesz, de — és ezt jegyezzük meg igen jól — a radicalis mozgalmat most már a középosztály vezeti. A vagyonos bourgeoisie politikai kívánásai pedig első sorban oda irányulnak, hogy magok parlamenti képviselőt kapjanak. A parlamenti reform még mindig az általános jelszó, de az általános választói jogról már kevesebb szó esik. A mikor III. György meghal, IV. Vilmos lép a trónra, a ki herczeg korában erős barátságot tartott a whig csoporttal. És ő most megadja barátainak a lehetőséget, hogy ismét átvegyék a hatalmat és megadja az engedélyt a whig csoport fejeinek, első sorban lord Greynek, hogy a parlamenti reformot keresztülvigyék. Ez a reformjavaslat, a mely a nagy iparos városok,

egyszóval a nagy bourgeoisie egyelőre 123 képviselőjét hosszú parlamenti harczok után tényleg bevitte a parlamentbe, véleményünk szerint a mai angol liberális párt alapja.

Állapítsuk meg, hogy mi történt. A régi whig eszmény, az oligarchikus aristocratia, a fejlődésben teljesen elveszett. De a radicalismus általános doctrinái a fejlődés alatt szintén lassan elveszítették valószínűségüket. Az az osztály, a mely gazdaságilag már elég érett volt, hogy a politikai hatalomban részt vegyen, egy ideig ugyan használta őket és ennyiben a liberalismus föltétlenül a radicalismusból fejlődött ki, de a mikor tényleg részt kaphatott a hatalomból, a természetjogi szempontokat gazdaságiakkal cserélte föl.

Az 1830-as compromissum, a mely a régi osztály államnak és a modern bourgeoisienak elemeit egyesíti, először mutatja eléggé tisztán azt a liberalismust, a melyet mai értelemben annak szoktak nevezni. Az elnevezés nem angol eredetű, a VII. Ferdinand uralkodásával elégedetlen spanyol pártot neveztek először liberálisnak, fejlődésében nem az angol, hanem a francia elemek dominálnak, de azért a szabadelvűség mégis ebben a formában jutott el majdnem mindenüvé. Azt, a mi a reformbill után történt, második kérdésünkkel kapcsolatban kell tárgyalnunk.

VIII.

Elérkeztünk a második kérdéshez, a melyet fejtegetéseink elején feltettünk. Vizsgálunk kell azt a viszonyt, a mely liberalismus és democratia között van, illetőleg volt.

Fentebb idéztük Leroy-Beaulieu fölfogását, mely szerint a democratia a liberalismus leánya volna. Leroy-Beaulieu eléggé szabatosan formálzza ezt az állítást. Szerinte a liberalismus két alapvető fogalma a szabadság és az egyenlőség. A democratia ugyanezen két fogalommal operál, de az egyiket alárendeli a másiknak. Nem a szabadságra helyezi a főszólyt, hanem az egyenlőségre. Leroy-Beaulieu meg is magyarázza ezt az eltolást. «A democratia úgy találta, hogy a tömegekben a szabadság utáni vágy, mely az elme legnemesebb ösztöneiben gyökerezik, kisebb, mint az egyenlőség érzése, mely érzés a kevésbé nemes indulatoknak hízeleg.» A democratia tehát a szabadelvűségnek mintegy durvább, nyersebb, a nagy tömeg szája ize szerint való kiadása volna, mely időrendben természetesen utána következik. Mintha ezt a gondolatmenetet már olvastuk volna valahol. Valóban, Leroy-Beaulieu. a ki különben éles kritikával bírálta Tainenek a forradalomról írt nagy munkáját, voltaképen teljesen azonos gondolatmene-

tet követ, mint Taine az *Ancien régimében*. Taine is hisz az eszmék és eszmények olyan elváltozásában, a mely Leroy-Beaulieu szerint a szabadelvűséget democratiává változtatta. A szalonok philosophiája az emeletről lejött az utcára — íme a forradalmi tan terjedése; mondja Taine. A nagy tömegek szemében az egyenlőség kedvesebb, mint a szabadság — íme a democratia keletkezése; hirdeti Leroy-Beaulieu.

A történelmi materialismus nem tűri az ilyenmű okoskodásokat. Marx és követői szintén nem zárkózhattak el a történelmi tények elől, de másképen magyarázták őket, mint azok, a kik spirituális elemekkel dolgoznak. A szabadelvűség és a democratia ellentéte kétségtelen, ezt ők sem tagadják. De mi volt ennek az ellentétnek oka? Szerintök nem az egyenlőség és a szabadság közötti elméleti különbség, hanem a nagy bourgeoisie és a kis polgárság közötti gyakorlati ellentét. Erre a fölfogásra már föntebb is rámutattunk, fejtsük ki most kissé bővebben.

Meg kell állapítanunk mindenekelőtt, hogy egy pontban Leroy-Beaulieu és Marx egyetértenek. A két fogalom történeti egymásutánját mindkét tanítás egyformán állapítja meg. Először a liberalismus fejlődött ki, belőle vált ki azután a democratismus — halljuk az egyik oldalon. A kis polgárság és a bourgeoisie fejlődése összesik addig a pontig, a míg a bourgeoisie a hatalmat nem vette birtokába, csak ez után kö-

vetkezik a democratismus — írja Marx. Idézzük különben ez állítását szószerint: «A kis polgárság a liberalismus felé fordul, a mikor a bourgeoisie befolyása emelkedőben van; mihelyest a bourgeoisie az uralmat a maga számára kivívta, a kis polgárságot heves democratikus láz fogja el.» Ezt írja Marx a new-yorki *Tribune* 1851 október 25-diki számában.

A liberalismus és a democratia közötti különbséget tehát a történelmi materialismus megalapítója is megteszi, és fölfogásának megfelelőleg osztály-különbségekre akarja visszavezetni. A democratismus ezek szerint egy a szabadelvűséggel egyenrangú történelmi tényező volna. Első hallásra ez majdnem elfogadhatónak látszik. A történelmi folyamat tehát oly módon ment volna végbe, hogy a liberalismus nem bírta kielégíteni azokat a várakozásokat, a melyeket hozzáfűztek és ezért követőinek egy része elfordult tőle. Ezek a radicalis elemek volnának a democraták.

Ha azonban végigtekintünk az elmúlt század történetén, ha pontosan és figyelemmel vizsgáljuk az eszmék és irányok fejlődését, a liberalismus és democratia ez állítólagos viszonyát illetőleg olyan ellenmondásokra fogunk találni, a melyeket a legszebb categorisálással sem lehet elütni. Ha a democratismus tényleg a liberalismus leánya, egy belőle kifejlődött külön és önálló irány volna, a logikai történelmi fejlődésnek

a következőképpen kellett volna véghez mennie. A század elején, mondjuk első felében, az ellentét fokozatosan és lassan fejlődik ki, hogy azután a század második felében a két irányt teljesen elválaszssa. Minél inkább távolodunk időben az eredeti közösségtől, annál jobban kellene a két pártnak is egymástól eltávolodnia. Természetes volna továbbá, hogy a democratismus egyre több tért hódítson a liberalismustól. Mert hiszen idők folyamán a liberalismus egyre jobban bizonyítja be, hogy eredeti, nagy, átfogó programjából csak vajmi keveset tud beváltani, az elégedetleneknek, a megcsalódottaknak tehát a democratismushoz kellene csatlakozniuk.

Másképen történt. Igaz, a liberalismus mindenütt meggyöngült, keserves csalódásokon ment át és keserves csalódásokat szerzett híveinek is. De helyzete az elmúlt század végén mégis aránytalanul kedvezőbb volt, mint a democratismusé. Míg a doctrinair szabadelvűség Európa majdnem mindegyik culturállamában nagy és számottevő párttal rendelkezett, a democratismus, egyes helyi fellobbanásokat leszámítva, lassan eltűnt. A democrata eszmék hívei és hirdetői mind magányosabb emberek lesznek és magányosak az utak, a melyeken járnak. Még élénk emlékezetünkben van az ősz Mommsen levele, a ki közvetlenül halála előtt azzal a kéréssel fordult híveihez, hogy a közös ellenség ellen a socialis-musban keressenek védelmet, Sokkal előbb,

már 1884-ben halljuk democrata oldalról azt a kijelentést, hogy a democraták ne tartsanak attól, hogy állami socialistáknak nevezik őket, hogy a democratismus soha sem osztozott a manchesteri iskola fölfogásában az államról és így tovább. Megannyi közeledés a socialismus felé.

A democratismus tehát nem fejlődött, nem gyarapodott erőben, ellenkezőleg. Pedig, ha a XIX-ik század első felét, ha nevezetesen a negyvennyolczas események történetét tanulmányozzuk, nem zárkozhatunk el azon tény elől, hogy a democratismus ez időben rendkívül fontos és *igen számottevő szerepet játszott. Úgy Angliában, mint Franciaországban és Németországban erős befolyása volt a politikai fejlődésre, 1848-ban pedig egyenesen úgy látszott, hogy magához ragadja a vezérszerepet. A hanyatlás 1848 után kezdődik meg, de ez a hanyatlás azután rohamos. Különös azonban az, hogy a democrata eszmék hanyatlása nem vonja maga után a liberalismus hanyatlását is, pedig az elmondottak szerint ez utóbbinak voltaképen még a democratismus térfoglalása előtt kellett volna bekövetkeznie. Ellenkezőleg. A nagy 1848-iki catastropha után rövid idővel a liberalismus majdnem mindenütt hatalomra kerül, a democratismus ellenben nem támad föl többé soha.*

Ennek az ellenmondásnak okát sokan a socia-

lismusban keresik és kétségtelen, hogy a socialismus fejlődése nagyban hozzájárult a demokracizmus hanyatlásához. Marx ugyan, a maga «kispolgárság» megkülönböztetésével más véleményen van, ő szigorúan megvonja a határt a kispolgárság és a proletariátus között. Valójában azonban ez a hatás a század első felében teljesen elmosódott. Az elégedetlen tömegek még nem ismertek külön gazdasági programot, még nem tudtak osztály-ellentétekről, az a küzdelem, a melyet a polgári osztály a fennálló rend ellen folytatott, természetesen az ő küzdelmek is volt. A szabadelvű kívánságokat lehangosabban a proletariátus követelte és legtöbbit a proletariátus koczkáztatott és áldozott megvalósításukért. Kétségtelen, hogy ez elemekben, főleg tanult és képzett részökben már akkor is derengt a sejtés, hogy az ő útjuk és a szabadelvű bourgeoisie útja nem egészen ugyanaz. Kétségtelen az is, hogy sokan, a kik később, mikor a socialismus a maga programját fölállította, socialisták lettek, ez időben csak azért nevezték magokat demokratáknak, mert valami megkülönböztetést mégis meg akartak tenni magok és a bourgeoisie között és más megkülönböztetést ekkor még nem ismertek. Hiszen a socialista név első föllépése is még annyira bizonytalan fogalmat jelent, hogy Marx indokoltnak tartja kiemelni, hogy 1848-ban az igazi socialisták nem a socialismus, hanem a communismus neve

alatt szervezkedtek. Mihelyest azután az osztályalapon való elválás megtörtént, a democraták egy része azonnal socialista lesz. Ámde úgy hisszük, tévedés volna az 1848 előtti és 1848-iki democratismust tisztán erre az alapra visszavezetni. E sorok írója ezen a helyen kötelességének tartja azt is megjegyezni, hogy azon véleményét, a melyet szóban és írásban a democratismusról több ízben kifejtett, a kérdés részletes tanulmányozása után kénytelen elvetni. O is azt hitte eleinte, hogy a democratismus a szabadelvűség után fejlődött ki és hogy csak addig volt jelentősége, a míg a socialismus föl nem állította a szigorú osztálykülönbségeket. Annyi kétségtelen, hogy a socialismus rohamos fejlődése és a democratismus rohamos hanyatlása időben összeesnek egymással. Kétségtelen az is, hogy a socialismus kialakulása mélyreható befolyással volt a democratismus eddigi híveire. És annyit talán most is állíthatunk, hogy a democratismus számbeli és erőcsökkenése nagy részben a socialismusra vezethető vissza. Ámde a szabadelvűség és democratismus viszonyát illető véleményünket meg kellett változtatnunk. A democratismus nem másodlagos képződmény, nem a szabadelvűségből fejlődött ki, nem a szabadelvűségben találja kiindulási pontját. Ellenkezőleg. Épen úgy, a mint az angol radicalisok az angol szabadelvűeket időben megelőzték, a nyugoteurópai democratismus is megelőzi a nyu-

goteurópai szabadelvűséget. Nem a democratismus változtatja meg a szabadelvűség elemeit, hanem ellenkezőleg, a szabadelvűség változtat a democratismus eredeti alaptételein annyit, a mennyit a gazdasági fejlődés szükségszerűen megkíván. És a democratismus nem egy külön osztálynak, a kispolgárságnak saját osztályfölfogása, hanem éppen az adja meg a jellegét, hogy osztályközi fölfogás marad mindaddig, a míg a liberalismus mint osztályérdek ki nem válik belőle.

IX.

A nyugoteurópai democratismusnak lényegét és törvényeit legtisztábban akkor ismerhetjük fel, ha a francia forradalmat ebből a szempontból vizsgáljuk.

A francia forradalom talán a legnehezebb tanulmány az új-kor egész történetében. Nemcsak a külső események rettenetes caleidoscopja zavarja meg az Ítéletet, hanem az elméleti fejlődés is teljesen zavaros és rendszertelen. Mintha a bellum omnium contra omnem állanánk szemben, tapogatózva keressük az uralkodó áramlatot, a vezető érdekeket. És éppen a modern történelem áll a legnehezebb probléma előtt. Azok, a kik egyszerűen adatokat sorolnak föl, a kik megelégszenek azzal, hogy pontosan elmondják,

hogy most a királyt, most a girondiaiakat, most a királynét és most magát Robespierret nyakazták le — legföljebb annyit jelentenek ki, hogy a forradalom, Carlyle szavai szerint «carmagnole complete» — tökéletes zűrzavar volt. A modern történetíró azonban nem állhat itt meg, neki tudnia kell a zűrzavar okát és meg kell állapítania a zűrzavar törvényeit. Mert egy történelmi zűrzavarnak is megvannak a maga törvényei, épen úgy, mint minden más történelmi folyamatnak. A francia forradalom eseményláncolata azonban rendkívül megnehezíti ezt a feladatot. A XIX-ik században a forradalmak napirinden voltak, és nem egy közülök rendkívül bonyolódott jellegű, de azért mindig meg tudjuk találni a gazdasági és társadalmi áramlatokat, a melyek lefolyásukat meghatározták. A júliusi forradalomban tisztán látjuk a bourgeoisie, a februári forradalomban a proletariátus szerepét. Majdnem matematikai képlet alakjában írhatjuk föl azt a mi a berlini vagy bécsi márcziusban az elégedetlen elemeket összekötötte. A nagy francia forradalomnál azonban ez a tudomány cserben hagy bennünket. Nagy és kis bourgeoisie, proletariátus és intellectualisok örült chaosban kavarnak szemünk előtt. Egységes vagy különálló osztályérdekeket hasztalanul keresünk benne. A februári forradalomnak minden mozzanatáról tudjuk, hogy miért történt meg. Tisztában vagyunk azzal, hogy a februári napok-

ban a munkásosztály érdeke nyomult az előtérbe, a júniusi napok alatt ezt az érdeket azután a bourgeoisie vérbe fojtotta. De vajon milyen érdek követelte a girondiaiak halálát, milyen érdek küldte a vérpadra Dantont, miért jelent meg Gobel érsek a Convent előtt, hogy a vallás eltörlését indítványozza és miért állította Robespierre ismét vissza a legfőbb lény tiszteletét? A nagy bourgeoisie vagy a proletariátus ítélte-e halálra Marie Antoinettet és a szeptemberi mézszárlásokat milyen gazdasági szempont követelte? Megannyi kérdés, a melyekre nem találjuk meg egy könnyen a választ.

És mégis van egy szempont, a mely ezt a nagy összevisszaságot megmagyarázza. A francia forradalom egész szédületes boszorkánytánczán keresztül egy és ugyanazon elv fejeződik ki változó alakokban. Miként Wagner dalműveiben mindig alapmotívumok kísérik végig bennünket, a melyek változó erővel csendülnek föl a zenekarból, valahányszor a cselekvény fordul ponthoz ér, úgy valósul meg a francia forradalomban a szabadelvűséget megelőző democratismus. A természetjog, az absolut egyenlőség, a Rousseau tanítása érvényesülni akar a maga összes következményeivel, és ez a kísérlet azután a rémuralmon keresztül Thermidorhoz vezet. Előbb mondtuk, hogy Leroy-Beaulieu a francia forradalom hármasszavában, «a szabadság-egyenlőség-testvériségben» a szabadelvűség

kifejezését látja mindaddig, a míg az egyenlőség fogalma nem követel a maga számára fölényt a szabadsággal szemben. Ismét egy időrendi tévedéssel állunk szemben. Nem az egyenlőség szorította a szabadságot háttérbe, hanem megfordítva, a rendi államellenes áramlat az egyenlőségénél kezdte és csak fokozatosan jutott el a szabadságba.

A mikor az angol fejlődéssel foglalkoztunk, ismertettük a természetjogi fölfogást az ember helyzetéről az államban. A francia forradalmat megelőző években ez a természetjogi fölfogás a francia társadalom minden rétegében általános volt. Egyik oldalon a régi rendi királyság állott, a maga kiváltságosaival, a kiknek számát Taine pontos számítás után mindössze kétszázhetven-ezerre teszi. A másik oldalon állott a nem kiváltságosok óriás tömege. Ebben a tömegben egy sajátságos egységet kell megállapítanunk. Minden későbbi forradalomnál, főnnálló rend ellen irányuló minden mozgalomnál létesülnek ugyan ad hoc szövetségek az elégedetlen elemek között, de azért a mozgalom különböző elemei között főnnálló gazdasági és társadalmi ellentétek soha sem tudnak teljesen háttérbe szorulni. A francia forradalom előtt azonban még nem létezik se liberalismus, se socialismus. A gazdasági szempontok szóba sem kerülnek. La Eoche-foucauld-Liencourt berczeg szalonjában épen úgy fejtegetik a természetjogot, az ember termé-

szetes egyenlőségét, mint a hogy Marat a népkertben hangosan olvassa föl Rousseau «társadalmi szerződését». És csakugyan a forradalom összes vezetői a Rousseau-féle elvek alapján állanak és ezeknek az elveknek foglalata az, a mit a XVIII-ik század első évtizedeiben azután democratismusnak neveztek.

A természetjogi egyenlőség megvalósíthatatlan. Azok, a kik kétségbeesett erőfeszítésekkel akartak neki érvényt szerezni, zsákutczába kerültek. Robespierre és társai, az ünnepélyes St. Just, a rideg Couthon és a többi *Contract social* fanatikus egyenlőség helyett zsarnokságot teremtettek meg, szeretet helyett hekatombákat áldoztak és végül saját oltárukon ontották ki saját verőket is. És haláluk pillanatáig nem tudták megérteni, hogy mi történik velők és bizonyára azzal a hittel hajtották fejőket a bárd alá, hogy az igazság az ő részökön volt. Hiszen ők nem akartak mást, mint megvalósítani azt, a mit mindenki igaznak tartott: az általános, teljes egyenlőséget. Az, hogy a teljes egyenlőség csakugyan a természetes és eszményi állapot, szemükben vitánfelüli, megdönthetetlen alaptétel volt. Ámde az elv megvalósítása közben folyvást újabb akadályok állottak útjukban. Egy új, mindent átalakító államrendet nem lehet megvalósítani addig, a míg a régi rendnek titkos és nyilvános hívei erősek és hatalmasak. Hiszen azok minden pillanatban kísérletet tehetnek a

régi, hazug állapotok visszaállítására és tönkretethetik azt a munkát, a melyet a szeretet, a természetes igazság és az ész hozott létre. És épen ezért a szeretet, a természetes igazság és az ész nevében ezeket a megbízhatatlan elemeket el kellett pusztítani. Vagyonukat elkobozták, őket magokat száműzték vagy kivégezték. Es mindezt nem a vad, czéltalan kegyetlenség tette, hanem a hideg számítás, a philosophiai okoskodás. Ez az okoskodás nem engedett visszatérést, hanem mindig tovább és ismét tovább vezette azokat, a kik hittek benne. Az aristokraták már eltűntek. Ámde ott voltak még a nemesek, a papok, ott voltak mindazok, a kik a régi renddel valamilyen összeköttetésben állottak vagy bármily szempontból rokonszenvet mutattak iránta. El kellett pusztulniok. A kivégzetteknek rokonaik voltak, a kik megsiratták halálukat, barátaik, a kik talán boszúterveken törték fejüket — veszedelmes lett volna, ha a köztársaság ilyen ellenségeit szabadlábbon hagyják. Ők is belekerültek a forgatagba. És így tovább, minden új áldozat kérlelhetetlen logikával újabbakat vont maga után és az elv képviselői hasonlóan kérlelhetetlen logikával újabb és újabb áldozatokat hoztak a jövőért. Lassanként a paroxismus rajtok is erőt vesz. Végezni akarnak — végezni azonnal és mindenáron, ha mindjárt egy vértenger árán is. A jóléti bizottság maga elé hivatja Fouquier-Tinville, az államügyészt.

«Siessünk — szól hozzám a komor Collot D'Herbois. — Légy azon, hogy ezentúl a kivégzések száma százötvenre emelkedjék naponként.»

A francia forradalom lezajlott. Az egyenlőség, a teljes egyenlőség, a természetjogi egyenlőség siralmas és véres csődöt mondott — a régi rend ismét elfoglalta helyét. A Bourbonok visszahozták a lilimos fehér zászlókat, az egykori migránsok újra ott pompáztak a Tuillériákban, az isteni jogon uralkodó királyság úgy rendezkedett be, mintha a forradalom soha nem lett volna. Ámde mindez csak látszat. Bármennyire hordják is fenn fejöket a Szent Lajos-rend vitézei — a Szent Lajos-rend régi korszaka visszahozhatatlanul eltűnt. A forradalom a maga elveit nem tudta ugyan megvalósítani, de elárasztotta az egész állami szervezetet a maga embeivel. Ministeriumok, állami hivatalok, bíróságok, a hadsereg — minden telve volt a harmadik rend fiaival, a kiket az utolsó negyedszázad hozott ezekre a helyekre s a kik most nem hajlandók egy-kettőre ismét eltávozni onnan.

A bourgeoisie a forradalom előtt még nem keresett külön fejlődést, a természetjogi elvek szorosán összekapcsolták őket az összes nem kiváltságosokkal. Nagy tévedés volna azonban, ha azt hinnők, hogy a forradalom előtt nagy bourgeoisie nem létezett. Már XIV. Lajos korában észreveszik a megfigyelők, hogy a középosztály gazdagsága egyre növekedik. Voltaire egyenesen

megmondja, hogy ez az ipar segítségével történt és, alán némi túlzással, hozzáteszi, hogy épen a középosztály gazdagsága meghúszszorozódott. A statistika nagyjában megerősíti ezt az állítást. Franciaország kivitele 1720-ban még csak 108 millió frank értékben történik. 1755-ben ez a szám már 257 millióra emelkedik, 1788-ban pedig eléri a 354 milliót. Alig hetven esztendő alatt egy negyedmilliárdnyi emelkedés. A fogyasztási adók, az ipar föllendülésével állandóan emelkednek, Necker 1781-ben az évi emelkedést két millióra teszi.

A forradalom alatt azután a bourgeoisie kezdi tisztán látni a maga érdekeit. Látja, hogy a mennyire ellensége volt a régi rendi uralom, annyira ellensége a féktelen egyenlőség. A girondiaiak és a jakobinusok harczában már van valami ebből az ellentétből, egyenlőre még hátróztatlanul és zavarosan. De már Thermidor után észrevehetjük a vagyonos középosztály örömet. Mindazoknak, a kik a Thermidor utáni francia viszonyokról mint szemtanúk írtak, föltűnt a vagyonos polgári osztálynak hirtelen forradalom ellenes hangulata. Olvassuk, hogy a jobb társasághoz tartozó fiatal emberek, a «jeunesse dorée» csapatokban állott össze és botokkal, fegyverekkel támadt a régi jakobinusokra. Dél-Franciaországban, épen a nagy ipari központokban, még véresebb megtorló lépések is történtek. Nagy tévedés volna ezt a reakciót a

nemességnek tulajdonítani. A nemesség legnagyobb része épen Thermidor után még Franciaországon kívül volt, vagy félrevonulva élt odahaza, politikai tüntetésekből azonban nem vett részi. A támadók és tüntetők legnagyobb részt a polgári osztályból kerültek ki, a mely sietett a régi rousseau-i elveket minél gyökere-
sebben megtagadni.

A Bourbon restauratio azonban a polgári osztályt is elnyomja. X. Károly szemében a meggazdagodott gyáros vagy hadseregszállító épen olyan gyűlöletes, mint a Palais Royal toprongyos utcza-i szónoka. A Bourbon hagyományok a rendi földbirtok - érdekekkel vannak összekapcsolva és X. Károly régi híveinek és barátainak akarja ismét visszaadni az uralmat. A bourgeoisie erélyesen ellenáll ezeknek a törekvéseknek. Megkönnyíti feladatát, hogy — a mint az imént mondtuk — az állami gépezetben mindenütt birtokon belül van. De szervezkedése és programja nem történik többé a régi természetjogi alapon. Az az iskola, a mely most a francia polgárság mozgalmát vezeti, és a melynek tagjait rendszeren «doctrinaireknek» nevezik, az angol fejlődésre hivatkozik és annak intézményeit akarja megvalósítani. És ők már csakugyan liberálisok, a fogalom mai általános értelmében.

Különös jelenség. Az angol szabadelvűség alapja, az angol radicalismus a francia tanok

alaján fejlődött és most a francia szabadelvűség, mely a francia radicalismustól el akar válni, Angliában keresi meg a maga igazságait. De ha van is valami sajátosság ebben a fordulatban, természetellenesség nincsen benne. Az a tizenöt év, mely a Waterlooi ütközettől a reform billig, illetőleg a júliusi forradalomig terjed, úgy a francia, mint az angol bourgeoisiet meggyőzi arról, hogy a természetjogi alap bizonytalan és kétes, gazdasági alappal kell helyettesíteni. Ezen a közös gazdasági alapon azután találkoztak.

A mikor a reform billért folyó küzdelemről szólottunk, hangsúlyoztuk, hogy már a húszas években a polgári osztály vezet, és ha szövetségesei kedvéért emlegeti is még a régi, általános szólásokat, tulajdonképen már a whig-csoporttal alkudozik a hatalom megosztásáról. A mi Angliában a whig-csoport, az Franciaországban az orléansi herceg és köre, a Broglie hercegek és a többiek, a kik a Bourbonokkal és a hozzájuk szítókkal szemben a polgári osztályt játszzák ki. 1830-ban megtörténik a nagy fordulat mind a két országban. Angliában a reform-bill a vagyonos polgári osztálynak parlamenti képviselőt és ezzel politikai befolyást és politikai hatalmat szerez. Franciaországban a júliusi forradalom ugyanennek a polgári osztálynak számára ugyanezt a hatalmat biztosítja.

A liberalismus mind a két országban győzött.

X.

A liberalizmus győzött, de ezt a győzelmet nem vívta ki egyedül. A győzelmes hadseregek nagy zöme a győzelem pillanatában azt hitte, hogy a küzdelem még mindig a régi democrata, általános eszményekért folyt és szükségképen azoknak kell most megvalósulniuk. Az új angol osztályparlament és az orléansi polgárkirályság azonban csakhamar kiábrándítják őket. Világos lesz, hogy a győzők elhagyták Rousseau elveit, nem akarnak többé egyenlőségről tudni — és elegendőnek tartják a szabadságot.

Tudjuk, hogy a szabadságnak ez az értelmezése mit jelent. A korlátlan, a feltétlen, az egyedül jogosult gazdasági szabadságot a physiocraták már a XVIII-ik század végén hirdették, Smith Ádám és követői pedig pontosan formulázták. Az angol középosztály a reform-bili kivívásáig nem mert nyíltan előállni vele. De szeretettel ápolta, tudósai és nemzetgazdászai által mindig hangosabban hirdette, úgy hogy a francia bourgeoisie vezetői már 1830 előtt is tanultak belőle, még mielőtt Angliában magában előtérbe állították volna. Most azonban már nincsen akadályja annak, hogy az angol bourgeoisie is nyíltan ne hirdesse a manchesteri doctriánákat.

A demokratikus eszméket azonban nem lehetett máról holnapra elpusztítani. A társadalomnak számos rétege még mindig hitt bennök még mindig ragaszkodott hozzájuk, még mindig hajlandó volt megvalósításukért küzdeni. És 1830-iól különösen 1848-ig Európa legtöbb államában, különösen pedig Németországban, nagy és növekedő demokratikus áramlatot találunk.

Állapítsuk meg ennek a demokratikus áramlatnak bizonyos jellemző sajátosságait.

Egészen természetes kérdés az, vajon a francia forradalom szomorú tanulságai nem győzték-e meg a democratistnusz híveit arról, hogy eszméik kivihetetlenek. A feletet az ember, de különösen a nagy tömegek psychológiájában kell keresnünk. A rémuralom vége felé valóban a nép maga is elfordult a forradalomtól. A vérontás, a mely eleinte megrémítette, később a vériszony delíriumába vetette, most fásultsággal és utálattal töltötte el a nézőket. A Thermidort közvetlenül megelőző napokból számos eset bizonyítja, hogy a tömeg megváltoztatta gondolkozását. A halálraítélteket nem kísérték többé hangozó szitkok a vérpadra. Egy napon az öreg Fénélon abbét vitték a guillotinehez, egy nyolczvankilencz esztendő aggastyánt, a ki egész életét azzal töltötte, hogy szegény, kóbor Savoyard gyermekeket szedett fel az utcáról és fölnevelte őket. A kis fiúk hasztalanul jelentek meg a convent előtt, hogy kegyelmet kérjenek — pap-

jok számára nem volt irgalom. Meg kellett elégedniök azzal, hogy jötevőjüket utolsó útjára elkísérhessék. A Place de Gréve elfásult közönységet is meghatotta ez a látvány. Sokan könynyeztek. Az aggastyán a vérpadról még egyszer megáldotta a gyermekeket. A kis savoyardok zokogva borultak térdre, és velök együtt térdre borult az egész nép is. A Robespierre bukása előtti napon az utca hangulata már annyira megfordult, hogy egy kivégzési menetet erővel vissza akart téríteni útjáról. Robespierre bukása hangos és kitörő örömet keltett. Ugyanaz a tömeg, a mely eddig vakon követte, most átkokkal kísérté a vérpadhoz.

Ámde a reactiót újabb reactio követte. A rémuralom véres iszonyai lassan elhalványultak, de a nagy köztársaságnak, az emberi jogok föltétlen győzelmének, az egyenlőség megvalósulásának emléke mindig ragyogóbb lett. A mi rossz és kegyetlen volt benne, azt a szereplő embereknek tulajdonították, az eszme ártatlan volt azok híméiben, a kik csak rosszul valósították meg. Érdekes, hogy épen a radicalis és democrat a történetírók ítélték el a leghevesebben Robespierret és társait. A köztársasági, az atheista democratismus történetírója, Struve Gustav, az 1848-as német republicanismus vezetője, a badeni fölkelés szervezője, amerikai száműzetésében egy nagy hat kötetes világtörténelmet írt, a mely már csak azért is érdekes olvasmány, mert a

tiszta forradalmi radicitismus, a mely még nem dolgozik gazdasági elemekkel, ebben a munkában nyilatkozik legtisztábban. De Struve is izzó gyűlölettel támadja a rémuralmat és a köztársaság bukásának okát Robespierre és a jóléti bizottság indokolatlan és elítélendő kegyetlenségeiben találja. Arra, hogy Robespierre egy végzetes tévedés rabja volt, nem gondoltak azok, a kik ugyanazt a tévedést hirdették, a nélkül, hogy módjokban lett volna megvalósítani.

Az első francia köztársaság elbukott először a directoriumban, majd a consulatusban, császárságban és restauratióban. De bukása után alig néhány évvel ismét általános a vágy, hogy visszatérjen és ez a vágy nemcsak Franciaországban van meg, hanem túl a Rajnán is. Mert a democratismus ez időben majdnem kifejezetten nemzetközi.

A socialismus mai jelszava: «Világ proletárjai egyesüljetek» hangos és haragos ellenmondást kelt azokban, a kik a nemzetközi érzésben a haza és nemzet ellenségét látják. És valóban, ha kiszakítva, történelmi áttekintés nélkül halljuk a «nemzetközi socialismus» éltetését, hajlandók vagyunk elhinni, hogy rideg internationalismussal állunk szemben. Ámde a történelem tudása megváltoztatja ezt az Ítéletet. A nemzetköziség hangoztatása nem most jelen meg először a fejlődésben. A polgári osztály mozgalmában is van egy korszak, a melyben

állandóan és következetesen nemzetközi tanokkal, eszmékkel, kijelentésekkel találkozunk. Igaz, maga a szabadelvűség erős nemzeti tendenciákkal dolgozott. De első alakulása, a democratismus tisztára nemzetközi volt.

Álljunk meg egy pillanatra a nemzetköziség fogalmánál. Vajon ha azt mondjuk, hogy a francia, a magyar vagy hogy a német democraták nemzetköziek voltak, azt jelenti-e, hogy megtagadták vagy megvetették hazájokat, hogy ellene fordultak vagy hogy érdekei ellen cselekedtek? Az események az ily felfogásra erősen rácsáfoltának. Igaz, a francia democratismus legszélsebb képviselői, a jakobinusok phantastikus és nevetséges komédiákat rendeztek a convent előtt, hogy nemzetközi érzésöket bizonyítsák. A félig meghibbant báró Anacharsis Cloutz — «Jézus Krisztus személyes ellensége», mint önmagát nevezte — ünnepélyes menetet vezet a nemzetgyűlés elé, melynek tagjai az egyes nemzetek képviselőit személyesítik és órákon keresztül dagályos testvéresülési beszédek hangzanak el. A convent nem habozik akkor sem, mikor más nemzetek radicalis fiainak francia polgárjogot kell adományoznia. Igaz, a német democraták sem mulasztják el az alkalmat, hogy nemzetköziségöket hirdessék. 1832-ben közel negyvenezer német democratá sereglett össze Németország minden részéből, hogy a Pfalzban fekvő hambachi várromon nagy testvéresülési ünnepet

rendezenek. A várromon a német zászló mellett — francia és lengyel zászlók lobogtak. A szónokok felváltva németül, francziául és lengyelül beszéltek. A gyűlés elhatározta, hogy társaságot alapít, melynek célja a más népekkel való testvéri együttműködés Európa igazi érdekei tárgyában. Vagy maradjunk idehaza, a magyar democratáknál, a kik ott ültek a Martinovics-féle összeesküvés asztala körül. Vizsgáljuk nagy elméjüknek, Kazinczy Ferencznek iratait és nem fogunk hazáról és nemzetről, hanem ellenkezőleg: nemzetköziségről olvasni bennök. Az elvek mindenütt egyformák. Ámde egyformák mindenütt a tettek is.

A francia nemzetközi republikánusok csak addig hirdetik az általános testvéresülést, a míg Franciaország veszedelemben nincsen. Az első napon, a melyen a szövetségesek átlépik a francia határt, bámulatos és páratlan áldozatra készséggel és hazaszeretettel sietnek a megtámadott haza védelmére. Azok a fiatal, tejfeles szájú legénykék, a kik győzelmesen állották meg helyöket a valmy-i ágyútűzben, a kik Jemappesnél pozdorjává zúzták braunschweigi Ferdinánd csapatait, azok bizonyára természetjogi és nemzetközi tételeket hallottak, hittek is bennök, de a döntő pillanatban csak országuk ellenségeit látták. A német democraták lelkesedtek ugyan a népszabadságért, de azért szüntelenül követelték Schleswig-Holstein birtokát és a mikor a

frankfurti parlament a dánokkal fegyverszünetet kötött, épen a democraták voltak azok, a kik a végsőkéig ellenállottak, hazaárulásról beszéltek, sős a népet is fellázították. A magyar democraták pedig megszövegezték az emberi jogok kátéját, de egyik igazgatójuk azért vált meg a hadseregtől, mert ezredének több más tisztjével együtt a magyar szolgálati nyelvet követelte, egy másik vértanújuk pedig börtöne falára a magyar szabadság fáját rajzolta fel és e próféta szavakat írta alá: «Ex trunco laetius florebit». Mit látunk az elmondottakból? Kétségtelenül azt, hogy a nemzetköziség hanyatlása hazamegvetést, hazagyűlöletet vagy csak a haza iránti közönyt nem jelenti. Épen ezért nem is szabad azt ilyen értelemben felfogni. Mindössze egy bizonyos solidaritásról van szó, a mely minden gazdaságilag és politikailag elnyomott osztályt más országok hasonló sorsban sýnylödő osztályaival természetesen összefűz. Ez a solidaritás annál erősebb, minél távolabb áll az illető osztály céljai megvalósulásától. A cél mindig és mindenütt ugyanaz, elhelyezkedés azokban a gazdasági és társadalmi keretekben, a melyekből eddig ki volt zárva. A XVIII ik század második felében mindenütt kizárólag és egyedül a földbirtokos rendi érdekek érvényesültek. A francia, az angol vagy a német polgár tehát teljesen azonos helyzetben van és ily módon egy igen nagyfokú solidaritás fejlődik ki kö-

zöttök. Mindaddig, a míg csak vágyakról és érdekekről van szó, a míg semmi gyakorlati változás nem módosítja helyzetüket, ez a solidaritás nem fog csökkenni.

A democratismus nemzetköziségét tehát ilyen értelemben kell felfognunk. A liberalizmus, a mely belőle fejlődött ki, már sietett, hogy ezt a gyanús és neki kellemetlen színezetet elhárítsa magától. A német szabadelvű párt első kialakulása alkalmából tüntetőleg a «national-liberal» nevet vette föl és tagjai hangosan tiltakoztak az ellen, mintha közvetlen előzőik tényleg nemzetközi eszméket vallottak volna. Ez a tillakozás gyakran különös ellenmondásokhoz vezetett. Sajátságos gondolatok ébrednek föl bennünk, ha például Blum Hansnak könyvét *Die deutsche Revolution 1848-49* olvassuk. Ez a Blum Hans Blum Róbertnek, a német 48-as democratikus mozgalom vezérének a fia. Blum Róbert típusa volt a század eleji democratáknak, vallási dolgokban szabadgondolkozó, politikai meggyőződésében republikánus, gazdasági felfogásában pedig ha nem is socialista, mert hiszen socialisták akkor még nem igen voltak, de már annyira közel áll hozzájuk, hogy a későbbi socialiómus a maga számára követeli. Mint hatalmas szónok, ő vezette a frankfurti parlament baloldalát, ő képviselte a legradicalisabb programot. Még ugyanaljban az évben következett el tragikus vége is. A frankfurti parlament őt küldte Bécsbe, a

melyet ez időben már Windisch-Grätz ostromolt. Blum nem húzódott vissza a küzdelemtől, hanem maga is részt vett a város védelmében. Ez volt a veszte. A mikor Windisch-Grätz elfoglalta Bécset, elrettentő példát akart adni a frankfurti gyűlésnek és Blum Róbertet haditörvényszék elé állíttatta és rövid úton agyon lövette.

A német democraták szemében ez a tragikus és kegyetlen végzet Blum emlékéért különösen kedvessé tette. Utolsó szavait «a német szabadságért halok meg, a melyért küzdöttem. Vajha a haza megemlékeznék rólam», a legkülönfélébb formákban terjesztették. Minden német democrat kötelességének tartotta, hogy szobája számára megszerezze Blum utolsó képét, a mint bekötetlen szemekkel térdepel a gödör előtt, melybe egy pillanat múlva véres teteme fog belehullni. A halálba menő Blum családját barátainak figyelmébe ajánlotta és az elvtársak gyöngéd szeretettel teljesítették ezt az utolsó kívánságát. Fiát, Blum Hansot, a német democraták nevelték. A fiú felnőtt, a politikai pályára lépett — ámde a fejlődés megváltoztatta a régi viszonyokat. A szabadelvűség kivált a democratizmus bizonytalan, ködös általánosságából, erősen nemzeti lett és erősen szembe helyezkedett a socialismussal. A hajdani democratá eszmények egy jó része eltűnt ebben az átalakulásban. Blum Hans abban a pártban foglalt helyet, a

melyben lassan a régi democraták nagy része is találkozott, a nemzeti szabadelvűek között. Ez a pártállás nem egyszer éles ellentétbe helyezte a socialistákkal, akik apjában, Blum Róbertben, az emberi jogok vértanúját tisztelik. A mikor a birodalmi gyűlés a halálbüntetésről szóló paragrahust elfogadta, a nemzeti szabadelvűek a szakasz mellett szavaztak és így szavazott Blum Hans is. Most drámai jelenet következett. Az egész baloldal, a socialisták és a megfogyott, megcsökkenett democraták elkeseredve ugrottak föl és hangosan «Pfuj, Pfuj»-kiáltásokkal illeték az árulót.

Blum Hans védekezni akart és megírta könyvét a 48-as forradalomról. Ez a könyv bizonyítja legjobban, hogy a szabadelvűség mennyire más lett, mint a milyennek radicalis és democrata múltjában megindult. A vértanú fia apjának hajdani elvbarátait nyíltan vagy burkoltan támadni kénytelen. A tartalékos tiszt, a német hadsereg bámulója, a berlini 1848-as napok leírásánál kínosan vergődik, nem akar nyíltan a nép ellen állást foglalni, de mégis tüntető szeretettel emlékezik meg állandóan a hadseregről. Azzal segít magán, hogy szigorú nemzeti álláspontjának megfelelőleg, vad haraggal támad a mozgalom minden nemzetközi nyilvánulása ellen. De maga is érzi, hogy apja emlékét valami módon szintén bele kellene állítani a maga világnézetébe és ezért egy párbeszédet

közöl, a mely közte és a birodalmi cancel-lár, Bismarck herczeg között folyt le. Ebben a párbeszédben Bismarck herczeg kijelenti, hogy igaz ugyan, hogy 1848-ban Blum Róbertet ő is agyonlövete volna, de azóta átlátta, hogy mégis jó hazafi volt és erős meggyőződése, hogyha ma is élne, ugyanabban a pártban ülne, mint a fia.

Lehet, hogy Bismarcknak igaza volt. Az 1848-as democrata baloldal tagjai nagyrészt csakugyan nemzeti szabadelvűek lettek, és ily módon részt vettek a compromissumban, a melyet a régi rend az általános jelszavakkal kötött. Ebben a compromissumban átalakult a democatismus liberalismussá.

XI.

Ha a szabadelvűség rendszeres történetét akarnók megírni, a következőkben állapíthat-nók meg a szabadelvűség hullámzásait az elmúlt században. A szabadelvűség az általános democatikus alaptól indul ki és eleinte, úgy látszik, mintha továbbra is ezen a széles és természet-jogi alapon akarna maradni. Ez a szabadelvű-seg első stádiuma. Bizonyos idő múlva azonban a bourgeoisie osztályérdeke gazdasági mozzanato-kat visz bele a mozgalmába és ettől kezdve a

szabadelvűség fokozatosan távolodik el a demokratizmustól. Az 1848-as küzdelmekben ezek az ellentétek mindenütt világosak lesznek, 1848 után pedig a szabadelvűség csak rövid ideig érzi a rendi világ győzelmét, nemsokára majdnem mindenütt compromissumot köt vele és szintén részt kap a politikai és gazdasági hatalomból. Ez a szabadelvűség második stádiuma, a melynek súlypontja a múlt század hatvanas-hetvenes éveire esik. De természetesen ez sem végleges kialakulás. A régi agrár rendi érdekek, a melyek ideig-óráig megbékültek az új fejlődéssel, a múlt század végén újra kezdenek előrenyomulni. Hatalmas agrár-szövetségek alakúinak, a melyek támadva védekeznek az előrenyomuló iparral szemben. A másik oldalon az ipari proletariátus óriás tömegei is megtalálták a magok pártját a socialismusban, a melynek gazdasági programja megfelel az ő osztályérdekeknek.

A szabadelvűség tehát két tűz közé került. Ennek a kedvezőtlen helyzetnek fölismerése vel kezdődik meg a szabadelvűség harmadik stádiuma, a melyben ismét közeledni akar a demokratizmus felé, hogy újból magához vonzza azokat az a szélesebb rétegeket, a melyeket az utolsó évtizedekben elveszített. Már a nyolcvanas évek elején ismételve felmerül az a kívánság, hogy a szabadelvűek és demokraták egyesüljenek. A «nemzeti szabadelvűekkel» szemben «sza-

badelvű néppárt», «szabadelvű egyesülés» keletkezik. Idézzünk néhány kitévelt a német «szabadelvű néppárt» egy legutolsó hivatalos kiadványából, a melynek czime épen *A liberalizmus és a democratia egyesülése*.

— Ha a jelenre tekintünk, látjuk, hogy a szabadelvűség a hatalom teljes nélkülözésére van kárhoytatva. Nem csak arra képtelen, hogy a német birodalmat továbbra is szabadelvű és democratata szellemben kiépítse, hanem nem-sokára még azokat a szabadelvű intézményeket sem tudja majd megvédeni, a melyeket maga alkotott» — olvassuk egyik helyen. Valóban szomorú, szinte megdöbentő beismerés. — A jelenkori szabadelvű politika legelső és legfontosabb föladata tehát az lesz, hogy a szabadelvű és democratata csoportokat egy nagy szövetségben egyesítse — hangzik azután alább a következtetés. Ámde a szabadelvűség rosszul számított, ha azt hitte, hogy még mindig ugyanazok az áranyok állanak fenn, mint akkor, a mikor a democratismustól annak idején elvált. Igaz, hogy akkor a democratismus hatalmas tömegeket mozgatott, vezetői között a szellemi élet legkiválóbbjai foglaltak helyei, mindenképen számottevő és komoly szövetséges volt. De egy félszázad megváltoztatta a képet. A democratismus nem fejlődött, hanem teljesen elvesztette régi varázsát. Ha vannak is még névleg fennálló democratata pártok és töredékek, ha egyesek még min-

dig önérzettel democratáknak vallják is magokat, a nagy és általános democrata áramlat végleg megszűnt.

Messze túlhaladnánk a dolgozat keretén, ha e fokozatok részleteire és eseményeire is kitérnénk. Annak azonban, ki majd a szabadelvűség pragmatikus történetét akarja megismerni, úgy hiszszük, tekintetbe kell vennie azokat a megkülönböztetéseket, a melyeket előbb tettünk. A mi feladatunk mindössze az, hogy a szabadelvűség és democratismus általános viszonyát meghatározzuk. Nem térhetünk azonban ki azon kérdés elől, mi volt az, a mi a democratismust annyira meggyöngítette, annyira a jelentéktelenségbe süllyesztette?

Úgy tetszik, hogy a felelet könnyű. A democratismus azért veszítette el a talajt, mert épen azok az elemek, a melyek a század elején az ő jelszavait követték, most új és tetszetősebb jelszavakat találtak a socialismusban. A socialismus nyers, éles gazdasági igazságai magokhoz ragadták mindazokat, a kik eddig bizonytalanul tapogatóztak a természetjogi elvek közepett. Így hangzik rendesen azoknak válasza, kik e kérdéssel foglalkoznak.

Az kétségtelen, hogy a democratismus fejlődésére a socialismus megbénítólag hatott. De ezt a bénulást nem annyira az okozta, hogy a socialismus a democratákat gyakorlatilag a maga táborába vette volna, inkább a socialis-

mus elméleti része volt az, a mely súlyos csapást mért a régi, általános doctrinákra.

A socialismus nagy jelentőségét az adja meg, hogy a gazdasági kérdéseidet ridegen előtérbe állítja. A régi Rousseau-féle tanok ugyan szintén teljesen communistikusok voltak, de alkalmazóik épen a gazdasági szempontokra kevés súlyt helyeztek. A mikor a XVIII-ik század francia radicalismusáról megemlékeztünk, két nagy korszakot állapítottunk meg működésökben. A támadások először az egyház ellen indulnak meg, csak később fordulnak az állami rend ellen. A régi democratismus ezen az utóbbi állásponton volt. Feltevései, következtetései, vágyai és gáncsai mindig az állami rend körül forogtak. A socialismus ebbe a fejlődésébe most egy harmadik irányt visz bele és azt állítja az előtérbe. Nem a vallás, nem az állam, hanem a gazdasági rend az, a melynek gyökeres és alapvető megváltozása a javulás és haladás elengedhetetlen előfeltétele.

A gazdasági kérdéseknek ez a fokozatos előnyomulása bomlasztólag hatott arra a táborra, a melyet metaphysikai elvek kapcsoltak össze. Mindenekelőtt a munkásosztályt veszítik el. De nem ez a legnagyobb veszteség. A democratismus nagy baja az, hogy képtelen egy positiv és valószínű gazdasági programot a maga és hívei számára megcsinálni. Gazdasági programra pedig föltétlenül szükség van. Az egyik oldalon

a socialismus világosan formulázza a maga tételeit. A magántulajdonnak meg kell szűnnie, a termelési eszközöknek állami kezelésbe kerülniök, — csak egy ilyen gazdasági rend lesz képes helyes társadalmi viszonyokat is megteremteni. A másik oldalon a szabadelvűség épen most a legerősebb. Békét kötött az államhatalommal, részt kapott belőle, meg tudta valósítani program raja egyes pontjait és gazdasági alapelvei a bourgeoisie egy tekintélyes részét hozzácsatolták. Ezek az elvek teljesen megfelelnek az egyre hatalmasabb ipar és kereskedelem érdekeinek. Elvitatják a rendi államtól azt a jogot, hogy a maga régi kiváltságosai számára továbbra is intézményileg bármilyen tekintetben is előnyöket biztosítson. A másik oldalon azonban nemcsak szigorúan ragaszkodnak a magántulajdonhoz, nemcsak az egyén teljes gazdasági szabadságát hirdetik,— hanem mereven ellene fordulnak az állami beavatkozás legtávolabbi gondolatának is.

A democratismus ott állt a két ellentétes elv között és nem tudja, hogy melyikhez közeledjék. A socialismus fölfogása a magántulajdonról és a termelési eszközök államosításáról nem felel meg neki. De nem ért egyet a manchesteri iskola individualismusával sem. Folytonosan keres egy harmadik, neki megfelelő álláspontot, de nem találja meg. Megpróbálkozik azzal is, hogy a gazdasági kérdés helyett más valamire

terelje a közfigyelmet. Már az 1848-as év mozgalmi alatt látunk ilyen irányú kísérleteket. A legradicalisabb német democraták 1848 szeptemberében megpróbálkoztak egy német köztársaság fölállításával. A már említett Struve néhány elvtársával átlépte a sweizi határt és egy badeni városkában, Lörrachban kikiáltották a köztársaságot. Azokból a felhívásokból és hivatalos kiadványokból, melyeket a német köztársaság első napján Lörrachban kiadott, láthatjuk, hogy Struve milyen új hármasszóval akarta a német mozgalmat megajándékozni. A «német köztársaság» minden kiadványának élén ott díszlik vastag betűkkel: «Mindenki számára jólétet, műveltséget és szabadságot». A szabadság tehát az egyedüli, a mely a francia forradalom hagyományaiból megmaradt, — az egyenlőség és testvériség helyébe jólét és művelődés jött. A teljes általánosításokkal szemben ez már feltétlen haladás, de Struve is adós maradt az ígért műveltség és főleg a jólét biztosítékának felsorolásával.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a német köztársaság kikiáltása jelentéktelen puccs volt. Érdekes benne csak az, hogy még a legradicalisabb democraták sem mertek gazdasági kérdésekben, egészen ködös perspectivákon kívül, határozott programot nyújtani. És ha megpróbálkoznak is ilyen «jólét és műveltség»-féle kitételekkel, természetesen az is, hogy hatást velők elérni nem tudtak.

A gazdasági program hiánya annál érezhetőbb lesz, minél jobban fejlődik ki a liberalizmus és socializmus ellentéte. Ez az ellentét a múlt század hetvenes éveiben a legerősebb. Ma, a mikor szabadelvűek és socialisták már gyakran együtt küzdenek, a mikor az agrár-érdekek nem egyszer gazdasági érdekközösséget is létre hoznak közöttük. nehezen tudjuk elképzelni, hogy volt idő, a mikor a szabadelvűség minden feudális ellenségnél nagyobb veszedelmet látott a socialismusban és dühös elkeseredéssel küzdött ellene. Pedig a hatvanas és hetvenes évek alatt ez volt a szabadelvűség hivatalos iránya. A párisi commune erősen túlzott rémképei a «vörös veszedelmet» állították előtérbe. A polgári szabadelvűség ez években meg volt győződve arról, hogy a régi ellenfelekkel, nemes-séggel és földbirtokkal már teljesen leszámolt. És nevezetes, de tény, hogy ezeknek a régi érdekeknek legmakacsabb képviselője, Bismarck a szabadelvűséget socialismussal akarta gyengíteni — és e végből hozta be az általános választási jogot.

A democratizmus szeretne kiegyenlíteni. Szeretne egy közvetítő álláspontot elfoglalni, a mely nem teljesen individualista, de nem ellensége a magántulajdonnak sem. Egységes gazdasági rendszert azonban ilyen compromissumokon nem lehet felépíteni. A demokraták hasztalanul kapaszkodtak bele egyes kifejezésekbe,

hasztalanul hangsúlyozták, hogy szemben a szabadelvű párt programjával, a mely csak «a munkásosztály emeléséről» szól, ők a «munkásosztály felszabadítását» kívánják. A szavak mögött nem állott más, mint legföljebb ismét csak szavak.

Homályosan, zavarosan emlegették a demokraták a «gazdasági igazság» megvalósítását is, a mely gazdasági igazság valami keverék-féle volna socialis reformok, a kis üzemek védelme és a magántulajdon fentartása között. A magántulajdon védelmével a nagy bourgeoisiet akarták megnyerni, a «kis ember» érdekeinek hangsúlyozása a kis polgárságnak szólt, a socialis reformok a munkásosztályt illették. A democratismusnak ez a programja mai napig is fennmaradt és azok a kis, localis democrata töredékek, a melyek még működnek, sűrűn emlegetik a «kis embert» és a «socialpolitikát». Nagy városok egyes kerületeiben, a hol bizonyos helyi viszonyok a polgárok egy részét fogékonyná teszik e jelszavak iránt, találkozunk még néhol ilyenféle democratismussal. De ezek ma már csak localis mozgalmak, a melyek fejlődéstörténeti szempontból alig érdemelnek figyelmet.

A valóság tehát az, hogy se a liberalismus, se a socialismus nem tette tönkre a democratismust, hanem a liberalismus és socialismus kifejlődésével előtérbe nyomuló gazdasági szempontok. A XIX-ik század végén már tisztán lát-

jük, hogy komoly és maradandó pártalakulások komoly gazdasági programra nélkül nem keletkezhetnek és nem maradhatnak fenn. Mind a földbirtok, mind az ipar és kereskedelem, vagy az ipari munka megtalálta a maga külön pártját, ámde a democratismust, a mely egészen általános akart maradni, egyik sem támogathatta.

XII.

Marx Károly, a mint ezt már többször említettük, más véleményen volt. Ő a democratismusban igenis egy külön osztály érdek kialakulását látta és e fölfogását több munkájában ki is fejezte. Az 1848-as események tárgyalásánál mindig megkülönbözteti a «kis polgárságot», mint külön osztályt és az ő sajátosságosan éles elméjével és nagy megkülönböztető képességgel fejtegeti azt a szerepet, a melyet ez a «kispolgárság» a párisi február és június, a német márczius és szeptember napjaiban játszott.

Marxnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a demokratikus mozgalmakban az úgynevezett «kispolgárok» igen tevékeny részt vettek. De ennek a ténynek megállapításánál tovább nem mehetünk. Bármely szempontból vizsgáljuk is az 1848 előtti democratismust, nem találunk támpontokat arra nézve, hogy csakugyan a

«kispolgárság» szervezett vagy szervezetlen érdekeivel állunk szemben. Se a democratismus kiinduló pontja, se kitűzött céljai, se vezetői és hirdetői nem felelnek meg Marx feltevésének.

A mi a democratismus kiinduló pontját és törekvéseit illeti, azokról már bőven szólottunk fentebb. De érdekes lesz megállapítanunk még azt is, hogy ez irány vezetői milyen osztályokból kerültek ki, mi volt hivatásuk és életpályájuk. Vajon közülök hányan tartoznak tényleg a «kispolgárság»-hoz és hányan kerültek ki más társadalmi körökből?

Ha a szabadelvűség első stádiumának e most tárgyalt demokratikus áramlatait ebből a szempontból vizsgáljuk, egy majdnem feltűnő jelenséget fogunk megállapítani. Akár az angol, akár a francia, akár pedig a német democratismus vezetőit vegyük sorba, az elméleti, majdnem azt mondhatnók, a tanári jelleg fog szemünkbe ötleni. A practikus kis polgárságnak mindössze egy kiváló képviselője emelkedik ki. Ez Francis Place, a charing-crossi szabómester, a kiről még nem régen alig tudtunk valamit, de a kinek nagy és előkelő szerepét Sidney Webb, és főleg Graham Wallas kitűnő könyvei után most már tisztán látjuk. A reform-billt megelőző angol radicalis fejlődésnek Francis Place kiváló alakja volt és a charing-crossi szabóüzletben nagy radicalis reformok eszméi vetődtek fel és közeledtek a megvalósulás felé. Az angol radicalisok ez

időben nagy intellectualis erőt bírtak a Bentham-iskolában, a mely erősen reányomta bélyegét az egész fejlődésre. Bentham kiváló tanítványa, John Stuart Mill vezeti most az iskolát és tudományos folyóiratuk a *Westminster Review* nagy tekintélyvel foglalkozik a politikai kérdésekkel is. Francis Place baráti viszonyban állott Bentham és Stuart Mill társaságával és gyakorlatilag élesen látó gondolkozása nem egyszer döntő befolyással volt a philosophiai radicalisok állásfoglalására. De jellemző, hogy személye annyira háttérben állott, hogy csak alig tíztizenöt esztendő óta tudnak bővebbet róla és hasonlóképen jellemző az, hogy az angol radicalismus régi vezetői, Paine, Godwin, Priestley épen annyira tudósok és tanárok voltak, mint Bentham vagy Stuart Mill, az újabb fejlődés kiemelkedő alakjai.

A continensen a democratismusnak még inkább van elméleti, majdnem azt mondhatnók, egyetemi színezete. Az egyetemi jelző alatt azt értjük, hogy első sorban az egyetemek voltak azok, a melyekben mind tanárok, mind tanítványok a radicalis, democrata elveket ápolták. Az egyetemi ifjúság a század első felében nagy és tekintélyes politikai szerepet játszott, a melyet nem lehet összehasonlítani a mai úgynevezett «ifjúsági mozgalmakkal» vagy «tüntetésekkel». A különbség főleg az, hogy ma az egyetemeket egészen fiatal emberek árasztják el, a kik testileg gyak-

ran még fiatal korukhoz képest is igen fejletlenek. Tizenhét-tizennyolez éves egyetemi hallgatók ma már nem kivételek, ellenkezőleg, a nagy átlag e korosztályból kerül ki. Huszonegy éves doctorok ma már igen gyakoriak. A harminczas-negyvenes években azonban huszonöt-huszonhat éves egyetemi hallgatók teszik az átlagot, physikumuk pedig sokkal fejlettebb és erőteljesebb, mint a mai nemzedéké. Az akkori általános szokás kivált a német egyetemeken nem egyszer nyolcz-tíz évig is ugyanazon alma materhez kötötte a hallgatót. Ezek a fiatal emberek kétségkívül már eléggé érettek voltak ahhoz, hogy bizonyos mértékben politikával is foglalkozzanak. És csakugyan, a német democratismus első jelenségeit az egyetemi hallgatók között látjuk.

A szent szövetség legszigorúbb idejében, a húszas években, a német diákok között forrongás kezdődik. Ebben a forrongásban igen ellentétes elemek érvényesülnek. A francia háborúk egyik oldalán a jakobinus, democrata, természetjogi, Rousseau-tanokat széjjel vitték Európába és mindenütt hívekre találtak. A másik oldalán a Napoleon ellen hirdetett nemzeti ellenállás a nemzeti eszmét hatalmas erővel állította az előtérbe. A szent szövetség pedig mind a kettőnek ellensége volt és mind a kettőt el akarta fojtani — általános emberi és nemzeti eszmét egyaránt. A szent szövetség elleni reactio tehát

két irányban indul meg. Eleinte csak külső tünetésekben nyilatkozik, a milyen a német diákság Wartburg ünnepélye. Itt még a nemzeti jelleg dominál. De közben a német jacobinusok is tetre készülődnek. Székhelyük Giessen, hol a három Follen-testvér és barátaik vezetik a diákokat. «A legtúlzóbb jacobinusok fajtájából valók voltak», írja rólok egy német történetíró «minden állami és társadalmi viszony számára teljes és feltétlen egyenlőséget követeltek és ezt a francia convent vezetőinek Rousseau-féle tanai-
ból vezették le». Ez a társaság, a mely sötét fanatismussal «feltétlenek»-nek nevezte szövetségét, nem beszélni, hanem cselekedni akart. Véres példát akartak adni a zsarnokoknak, a melytől megrémüljenek. Hosszú tanácskozásokat folytattak, a melyekben alaposan megbeszéltek, vajon melyik fejedelem meggyilkolása volna a legczélszerűbb.

A német köztársaságiak egyik későbbi vezére, Arnold Ruge, fiatal korában szintén ehhez a társasághoz tartozott és visszaemlékezéseiben mint «érett köztársasági férfiakról» szól rólok. Egész szűk keretekben ismét a rémuralom végzetes tévedéseivel találkozunk. Follen kétségkívül vad lelkesedéssel kívánta a teljes egyenlőséget, a nép felszabadítását. De nem volt eszköz, a melytől a nagy cél érdekében vissza nem riadt volna. Az orgyilkosságot épen úgy megengedett eszköznek tekintette, mint a hogy a jóléti bizottság

sem riadt vissza a maga hekatombáitól. A szövetség áldozata még sem lett fejedelem, sőt Metternich is elkerülte a neki szánt gyilkot: — a szövetség első gyűlése egy ma már majdnem elfelejtett, annak idején eléggé híres német író, Kotzebue Agostot sújtotta. Kotzebue és a jeni egyetem között évek óta nagy volt az ellenségeskedés. A jeni egyetem tanárai majdnem mindnyájan azt a félig nemzeti irányú, félig francia alapú eszmekört hirdették, a melyről fentebb szólottunk és a melyet Kotzebue gúnyosan «teutonismusnak» nevezett. Kotzebue egy hetilapot is szerkesztett és ebben kicsúfolta és támadta ellenfeleit. Hozzájárult még népszerűtlenségéhez az is, hogy orosz rangot viselt és állítólag orosz évdíjat is húzott. A szigorúan nemzeti érzésűek hazaárulót láttak benne, a köztársaságiak mint az orosz zsarnokság kémjét, mint az emberi jogok tagadóját és árulóját gyűlölték. A giesseni szövetség elhatározta, hogy a fenyegető példák sorozatát vele fogja megkezdeni. Egy fiatal, fanatikus theologus, Sand Károly Mannheimba utazott és nyugodt hidegvérrel leszúrta a halálraíteltet.

A megtorlás azonnal megkezdődött. Metternich a német kormányok megbízottait sürgősen Karlsbadba hívta össze és az úgynevezett karlsbadi határozatokból világosan láthatjuk, hogy a fennálló rend az egyetemekben látta legveszedelmesebb ellenségeit. A karlsbadi tanácskozás hatá-

rozatának éle elsősorban az egyetemek ellen irányult. Az összes «Burschenschaftokat» és más diákegyesületeket föloszlatták. Kimondták, hogy a tanár vagy tanítvány, a ki ez egyesületekben részt vett, egy német államban sem nyerhet semmiféle alkalmazást vagy hivatalt. Minden egyetemhez teljhatalmú kormánybiztost küldtek, kinek jogában volt a «forradalmi izgatásban» gyanús tanárokat azonnal felfüggeszteni. A «forradalmi izgatás» végleges legyőzésére, Mainzban «központi vizsgáló bizottságot» állítottak fel, a mely minden kímélet nélkül idézte maga elé és büntette meg mindazokat, a kik e szempontból gyanúsak voltak. A bizottság működése titkos volt. Jellemző, hogy a bizottságtól elítéltek nagy része tanárokból és tudósokból került ki. Így ítélték el a többiek között Kari Hasét, a későbbi híres egyháztörténetírót, dr. Eisenmant, az orvost, a hírneves régészt: Anselm Feuerbachot, a kiváló theologust: A. Wislicenust, a ragyogó költőt Hauff Vilmost és még számos társaikat.

Kissé hosszasan időztünk a német diákok mozgalmánál, mert bizonyítani akartuk, hogy a democrata mozgalom Németországban nem gazdasági, hanem intellectualis alapon indult meg és sokkal inkább volt egyetemi, mint kispolgár jellege. Ugyanezt az egyetemi jelleget találjuk különben a francia demokratikus mozgalmakban is. Úgy a Bourbon-restauratio, mint a

júliusi királyság alatt az első francia köztársaság hagyományait a diákok őrzik legszigorúbban. A júliusi forradalomban oroszlánrészük volt. Haragos duzzogással látták az orléansi dynastia trónralépését és titkos szövetségekben szervezkedtek ellene. Lajos Fülöp uralkodásának első éveiben több kísérlet történik a köztársaság felállítására. Ezekben a kísérletekben első sorban nem a kispolgárság, hanem diákok és munkások vesznek részt. Lamarque tábornok temetésén, a melyen a legnagyobbszerű ilyen köztársasági puccsot kíséreltek meg, az «école polytechnique» hallgatói vezettek és kétségbeesett hősiességgel küzdöttek a Cathedrale St. Méry előtt emelt torlaszokon. Ezek a fiatal emberek még mindig hisznek a Rousseau-féle evangéliumban, a munkások pedig, a kik még szervezetlenül, távol a socialismustól, csupán a nyomor tompa nyomásának engednek, támogatják őket és így azt a hitet keltik bennök, hogy a nép csakugyan velők van.

Még tisztábban látjuk a democratismusnak ezt az egyetemi jellegét a bécsi forradalom eseményeiben. Az aula szerepe közismeretes. Mindenki tudja, hogy a bécsi márcziusi napokat diákok kezdeményezték. Kevésbé ismeretes azonban, hogy az egész bécsi forradalmon keresztül mindvégig diákok kezében volt a vezérszerep. Történtek ugyan kísérletek, hogy a radicalis elemeket háttérbe szorítsák, de május

18-án a diákok és a munkások közös torlaszokat emeltek és végleg kezökbe vették a vezetést. A «Sicherheits Ausschuss», a mely most az ügyeket intézi, egészen magán viseli a mozgalom diák-jellegét. Ennek a bizottságnak lelke egy Willner nevű diák volt. Neve ma már teljesen el van felejtve, későbbi sorsa ismeretlen, lehet, hogy egyike volt a névteleneknek, a kiket Windischgrätz gránátjai megöltek. A májusi napokban azonban befolyása és hatásköre igen nagy volt. A bécsi forradalom egy elfelejtett történetírója, Vieland, úgy emlékezik meg róla, mint «a kinek éles esze korát messze meghaladta, bámulatos szervezőképessége volt és óriás szónoki tehetsége. Ez a hűsz esztendő Willner — folytatja az idézett munka — socialis szempontból a bécsi forradalom egyik legnevezetesebb alakja volt, mert a munkásokat illető összes fontos tervek tőle indultak ki.» A munkások nélkül pedig a harcot egyáltalában nem lehetett volna folytatni — a diákok és ők tartottak csak ki mindvégig. A bécsi októberi napok egyik részese és közvetlen szemlélője, Hartmann, a ki csak nagy nehézségek között tudott az utolsó pillanatban megmenekülni, komor színekkel festi emlékeiben Windischgrätz győzelmét. Ebből e leírásból megismerhetjük a munkások fanatismusát. — «A mikor már mindennek vége volt — írja Hartmann, — a mikor már a terekről és utcákról mindenki hazatakarodott és

csupán az ágyúdörgés és a bombák robbanása hallatszott — ő és néhány barátja egyszerre csak dobpörgést hallottak. A Hohenmarkton azután megpillantották a dobost is. A nagy, néptelen téren keresztül egy öreg munkás haladt, előtte egy kis munkásfiú ment. A kis fiú egy fekete-vörös-arany zászlót tartott kezében, az öreg verte a dobot. Nem nézett se jobbra, se balra, a bombák átrepültek feje fölött; de ő csak haladt előre, nyugodtan, kimért léptekkel és verte a dobot, mintha egy meghalt világot akarna halálos álmából fölébreszteni. A könnyek egyszerre szemünkbe tolultak. — Kedves barátom — szóltam hozzá — hagyja ezt, hiszen már úgy is mindennek vége. — Nem — válaszolt az öreg — ki kell jönniök, még egyszer ki kell jönniök, az ügynek nem szabad elvesznie, így szólt és tovább haladt, a kis fiú előtte vitte a zászlót és ő verte a dobot. De senki sem jött...» Nem is jöhetett senki. Az aula tagjai, a diákok, a kik a mozgalmat szervezték és vezették, akkor már roncsolt tagokkal, halva heverték a földön.

XIII.

Az egyetemi ifjúság és a proletariátus a demokratismus harcziás korszakának tehát sokkal fontosabb tényezői, mint a kis polgárság. Annál

is inkább, mert a kis polgárság egy részének gazdasági érdekei ez időben már nemcsak a rendi érdekekkel, nemcsak a magántulajdont tagadó socialistákkal, hanem magával a liberális bourgeoisieval is éles ellentétbe kerülnek. Ez az ellentét azonban nem a democratismushoz, hanem ellenkezőleg: a reakcióhoz vezeti őket.

A gazdasági forradalom következményei általánosan ismeretesek. A gépek új irányt adtak a termelésnek és a föllendülő nagyipar első korszakában úgy látszott, hogy a kis üzemeknek végleg el kell pusztulniuk. A «kis ember» gyűlölete az új gazdasági rend ellen tehát bizonyos mértékben indokolt. Az angol liberalizmus, a mely a gazdasági érvényesülést a maga egész kíméletlenségében hirdette, nem lehetett e rétegek szemében kívánatos és követésre méltó. De nagy tévedés volna, ha azt hinnők, hogy a francia, általános demokratikus tanok közelebb állottak hozzájuk. Ellenkezőleg, nem kevesebb határozottsággal tiltakoztak az utóbbiak, mint az előbbi ellen.

Ezt a tiltakozást igen világosan és szabatosan megtaláljuk abban a kérvényben, a melyet «Felső-Ausztria összes ipari testületeinek és czéheinek kérvénye» czímen a «magas birodalmi gyűléshez» 1848 augusztus havában nyújtottak be. A felső ausztriai «kis polgárság» ebben a kérvényben mindenekelőtt kijelenti, hogy az ipari szabadság «ostobaság», a mely «csak a commn-

liismust hívja ki.» És. most szószerint ezt olvasuk: «Félre az angolok önző szédelgéseivel, a melyek nem ismernek középosztályt, csak szegényeket és gazdagokat. Félre a francziák túlzott szabadságszédelgésével, a mely az emberi jogok látszólagos megőrzésével az emberi jogokat megsemmisíti.» Ebben a hangnemben folytatódik a nevezetes irat, a mely végül igen radicalis követelésekkel lép fel — de a reactio radicalismusáéval. Követeli az ipari szabadság szellemében történt minden intézkedés visszavonását. A jelenlegi czéhrendszer fönntartását. A házalási ipar megszüntetését. A kisipar képviselőtét a birodalmi gyűlésen.

Íme a «kis polgárság» democratismusa és radicalismusa. Ez a kérvény tudatos munka. Küldői teljesen tisztában vannak a szabadelvű irányzat mindkét stádiumával, hiszen magok teszik a megkülönböztetést. De nekik egyik sem kell. Ok a régi rendi állam alapján állanak, a mely nem adott ugyan részt a politikai jogokból, de békében hagyta gazdasági érdekeiket.

A felső-ausztriai kérvény nem áll egyedül. Közvetlenül betérjesztése előtt, 1848 július 26., 27. és 28-án Brünben általános ipari gyűlés volt, a melyen az alsó-ausztriai, felső-ausztriai, morva és cseh ipari testületek képviselői jelentek meg. A gyűlés szintén kérvényt intézett a birodalmi gyűléshez, a melynek első pontja «a túlságosan terjeszkedő nagy gyávák csökkenté-

sét» kérte. A második pont az ipari szabadság ellen tiltakozott. A kérvény többi harminczhárom pontja ugyanebben a szellemben van tartva. A többi között a gyárak terményeit csupán a külföldi kivitel számára tartják szükségeseknek, a belföldi forgalomból ki akarják zárni őket. A czéhrendszert a maga egész merevségében helyeslik és annyira mennek, hogy a gyárosokat arra akarják kötelezni, hogy csupán a kisiparosok czéhétől fölszabadított munkásokat alkalmazhatnak. A munkásokat illetőleg a kérvény még néhány más reactionarius pontot is tartalmaz, a női munkásokat például kizáróan oly varró munkára akarja szorítani, a melyet a női szabók nem végeznek el.

Egy egészen hasonló felirat érkezett ugyanez időben a frankfurti parlamenthez is. Július 15-től augusztus 15-ig Frankfurtban a «német kézműiparosok congressusa» ülésezett és ennek megállapodásait tartalmazta a nemzetgyűléshez intézett kérvény. A congressus, a melyre egész Németországból, sőt Ausztriából is érkeztek delegátusok, a gyárak korlátozásától a czéhek föntartásáig egészen ugyanabban az értelemben nyilatkozott, mint osztrák szaktársaik. Democratismusról és emberi jogokról egyáltalában nem volt szó.

A «kis polgárság» azonban nemcsak negatív eszközökkel, tilalmakkal és megszorításokkal akart helyzetén javítani, hanem épen az 1848-iki

események alatt pozitív tervek is merültek föl ebben az irányban. Ezek a tervek phantastikusak és lehetetlenek, de azt bizonyítják, hogy a kis polgárság gondolkozása ebben az időben már általános demokratikus jelszavak helyett a maga közvetlen érdekei körül forgott. Egy ilyen érdekes terv volt az, a melyet a bécsi «Központi Választmány» egyik áprilisi ülésén egy Swoboda nevű ember terjesztett a bizottság elé. Erről a Swobodáról szintén alig tudunk valamit. Úgy írják le, mint sápadt, púpos emberkét, a ki állítólag tönkrement órás lett volna. Swoboda hosszasan fejtegette, hogy a kis gyárosok és iparosok rohamos elszegényedését valahogyan meg kell akadályozni és e végből egy «Kölcsönintézet» tervét vetette föl. Ez intézet célja az lett volna, hogy kis gyárosoknak és iparosoknak csupán szorgalmuk alapján kölcsönöket adjon, a mely kölcsön valami kis kezelési illetéket leszámítva, teljesen kamatnélküli legyen. A szükséges tőkét úgy akarta megszerezni, hogy minden bécsi házra kötvényt bocsátott volna ki, mely kötvényt az illető háztulajdonos mint kezes aláírja és a kötvény névértékét a házra betábláztatja.

A Swoboda-féle tervet, az indítványozón kívül, alig vette valaki komolyan. De érdekes már csak azért is, mert meglepően hasonlít egy másik kísérlethez, a melylyel Parisban a nagy theoretikus Proudhon próbálkozott raeg. A «Banque du

Peuple», a melyet Proudhon 1849 februárjában fölállított, lényegében azonos elvekre volt alapítva, mint a melyeket Swoboda hangoztatott. Swoboda különben nem nyugodott bele első kudarczába, júliusban ismét új tervvel lép föl. Megalapítja a «Jelzálog nélküli kölcsönegyletet», a melynek részvényeit «a bécsi iparosok részvényeinek» nevezi. Nem térhetünk ki e vállalat pénzügyi képtelenségeinek elemzésére, elég annyit, hogy Swoboda ismét a kisiparosoknak és kisüzemtulajdonosoknak akart tőkét szerezni, még pedig nemcsak kamatfizetés, hanem most már biztosítók nélkül is. Pár hétig úgy látszott, hogy a terv sikerülni fog — azután hirtelen bekövetkezett a teljes bukás. Az iparosok, a kik egy ideig bíztak a kísérletben, most vad elkese-redéssel fordultak azok ellen, a kik, véleményök szerint, ellenük voltak. Swoboda a bécsi község-tanács-hoz fordul azzal a kéréssel, hogy a kibocsátott részvények községileg biztosíttassanak. A községi választmány nem merte a kórvényt egyszerre elvetni és albizottsághoz utasította. A karzatok közönsége azonban ezzel a határozattal sem volt megelégedve, kiment az utcára és tüntetni kezdett. A hivatalos jelentés szerint nagyrészt iparosok és kisebb gyárosok vettek részt e tüntetésben, a mely azzal végződött, hogy a belügyminiszter palotájába is betörték és a helyiségeket kirabolták. A mennyiben tehát a «kispolgárság» osztály érdekei számba jönnek,

azok épen ellentétesek mind a liberalizmussal, mind: a democratismussal, legjobban még a régi állapot felelne meg nekik. Tagadhatatlan azonban az is, hogy a «kisemberek» a negyvennyolcas forradalmi mozgalmakban tevékeny részt vettek és nem egy helyen egyenesen ők vívták ki a democratia ideiglenes győzelmét. A berlini márcziusi napok torlasz-küzdelseiben például határozottan a polgárságnak az a része járt elül, a melyről az imént szólottunk.

Nem vélünk csalódnni, ha azt mondjuk, hogy ez a szerep, a legtöbb alkalommal legalább, nem volt öntudatos. Minden tömegmozgalomnál nagy számban találunk olyan elemeket, a melyeknek érdekei és kívánságai a mozgalom tulajdonképeni céljától távol esnek és a kiket csak az általános elégedetlenség érzése visz a küzdők közé. Az emberi természet sajátságos tulajdonsága, hogy a javulást a meglévő viszonyok változásától várja. Az 1848-as mozgalmakban ebből a szempontból három áramlatot különböztethetünk meg. Az első a fejlett, gazdaságilag hatalmas bourgeoisie áramlata, a mely mérsékelt reformok útján a maga érvényesülését óhajtja. Ez az áramlat gazdasági alapon fejlődik és gazdasági törvények határozzák meg. A másik a demokratikus mozgalom, a mely teljes átalakulást kíván, radicalis reformokért küzd, elméleti törvényekkel operál és a melynek vezetői és Öntudatos harcosai erősen intellectualis jellegűek.

Végül van egy harmadik áramlat is, a mely magában foglalja mindazokat, a kik meghatározott program nélkül vesznek részt a mozgalomban. Ez a harmadik áramlat egyesíti magában úgy a munkásokat, a kik még a következő fejlődési fokban sem találják meg a magok érdekeit, mint a «kispolgárságot», a mely a megelőző fejlődési fokot kívánja vissza.

Összegezzük fejtegetéseinket. A szabadelvűség, az elmondottak szerint, nem egy általános, a történelmen átvonuló fogalom, hanem az utolsó százötven esztendő alatt kifejlődött mozgalom. Elsődleges alakulata pedig az általános, természetjogi democratismus, a melyből csak idővel fejlődik ki a későbbi gazdasági szabadelvűség.

Úgy hisszük, fölösleges volna most újra megismételni a már egyszer elmondottakat. Fejazzuk be tehát fejtegetésünket. Jól tudjuk, hogy előadásunk hézagos és vázlatos volt, de mégis azt reméljük, hogy megkülönböztetéseink nem nélkülözik egészen az igazságot és az olvasót oly szempontokra hívják föl, a melyeket eddig talán nem vett figyelembe.